

Янів, на першому плані готель «Залізничний». 1916 р. ²⁸⁶

Івано-Франкове (Янів) знаходиться за 22 км на захід від Львова. Історія його заснування сягає давнього часу. Колись на місці Янова було село Деревач, але пізніше назву змінили на Залісся.

Містечко Янів засновано в 1611р. шляхтичем Яном Свошовським, який, до речі, мав українське походження. Відповідно місцевість дістала назву від ім'я засновника. Саме під цією назвою містечко зафіксоване в документах з 1670 року. Чудове розташування дозволило місцевим мешканцям розвивати тут рекреаційну діяльність.

Ще одна важлива дата у розвитку цього краю – 15 листопада 1611р., коли селищу надали магдебурське право. З 1612 року Янівський магістрат став використовувати печатку з гербом містечка. Герб мав зображення святого Архангела Михаїла.

1895 рік – знакова дата, прокладено залізницю Львів-Клепарів-Янів, це послужило потужним поштовхом у розвитку відпочинкового осередку.

До Янівського ставу приїжджали відпочивати львів'яни та гості з інших міст. У 1945 році містечко було перейменовано на селище міського типу Івано-Франкове.

²⁸⁵ Janów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1882. – Т. III. – S. 423. (пол.). – S. 423 – 425. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_III/423

²⁸⁶URL: photo-lviv.in.ua/yaniv-abo-malenke-mistechko-z-bahatoyu-istorijeyu/

Єврейська громада²⁸⁷

Євреї оселилися в Янові в 1614 р. У 17-18 столітті євреї займалися торгівлею та орендою.

Самостійна єврейська громада виникла наприкінці XVIII ст. Чисельність євреїв у 1880 р. досягла 968 осіб (53,2% від загальної чисельності).

Наприкінці XIX ст. діяла найбільша в Галичині медівниця Іцхака Блата. У 1876 р. обов'язки рабина в місті виконував Йосеф-Іцхак Кац, якого в 1910 р. змінив Менахем Маргуліус. Переважав белзький хасидизм.

У 1901 році була створена сіоністська організація «Ахават Ізраель».

У 1910 році єврейське населення досягло піку в 1117 осіб (43% від загальної кількості населення).

У 1921 р. єврейське населення зменшилося до 490 осіб (27,1% від загальної чисельності).

28 червня 1941 р. війська вермахту окупували Івано-Франкове.

В липні 1942 р. було створено гетто, яке ліквідовано в листопаді 1942 р.

Наприкінці листопада в місті була проведена депортаційна операція, під час якої близько 40 євреїв було вбито на місці (переважно старих і хворих), а решту близько 500 осіб перемістили до гетто в Городок.

Янів, єврейська вулиця.1918 р.²⁸⁸

²⁸⁷ Janów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wielki», 1882. – Т. III. – S. 423. (пол.). – S. 423 – 425. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_III/423;Janów (Lwow District), [w:] The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust, G. Miron, S. Shulhani[red.], tom I, A–M, Jerusalem 2009.; Kruglov A., Dean M., Janów Lwowski, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012.; Круглов А., Хроника Холокоста в Україні, Запорозьке 2004.; URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/ivano-frankove-jewish-cemetery/>; <https://teatrnn.pl/ar/janow-lwowski-akcja-reinhardt/>;

²⁸⁸ <https://castles.com.ua/janow.html>

Залізнична станція в Янові²⁸⁹

Уродженці Янова

Айдельгайт Майєр²⁹⁰ народився 16 липня 1910 року в селі Янові біля Львова.

М. Eidelheit

У 1929 році закінчив V-ту львівську гімназію ім. Жолкевського.

В 1929-33 роках навчався на математично-природничому факультеті Львівського університету, який закінчив зі ступенем магістра філософії в галузі математики. Магістерська робота була написана на тему «Teoria sumowalnos'ci» ("Теорія підсумовування").

В 1938 році отримав у Львівському університеті ступінь доктора філософії за працю «O rozwiezowaniu rownan liniowych o nieskonczenie wielu niewiadomych» (промотор Стефан Банах). В 1935 році був обраний членом Польського математичного товариства.

31 січня 1939 року був зарахований на посаду доцента кафедри аналізу II, якою керував проф. Г. Штайнгауз; згодом був переведений на кафедру алгебри проф. Є. Жилінського.

21 березня 1941 року Вчена рада університету прийняла рішення про надання наукового ступеня кандидата фізико-математичних наук і вченого звання доцента.

Гуго Штайнгауз писав у «Спогадах і нотатках», що Ейдельгайт загинув під час одного з антисемітських погромів, які відбулися в червні 1941 року, відразу

²⁸⁹ URL: photo-lviv.in.ua/yaniv-abo-malenke-mistechko-z-bahatoyu-istorijeyu/

²⁹⁰ АЙДЕЛЬГАЙТ МАЙЄР (EIDELHEIT MEIER). URL: <http://www.mmf.lnu.edu.ua/istoriia/vydatni-osobystosti/175>

після того, як росіяни покинули Львів і перед тим, як туди увійшли німці. Але це неправда. Після входу німців він зник. Де, хто йому допомагав, невідомо.

«Раптом на вулиці Зеленій я зустрів доктора Макса Ейдельгайта, один із моїх учителів математики. Він сказав мені, що він, будучи єврейського походження, переховується. Був убитий нацистами, найімовірніше, у березні 1943 року. За яких обставин, я теж не знаю.

Усе, що відомо, походить із випуску «Wiadomości Mathematics» за 1948 рік, у якому була опублікована остання стаття Едельгайта. Його редакція подала з короткою анотацією: «Автор цього твору був убитий німцями в березні 1943 року. Рукопис, надісланий до редакції 1941 року, нещодавно знайдено серед документів, залишених С. Банахом» — згадував філософ Роман Інгарден багато років потому.²⁹¹

Еміль Бик (14.01.1845 Янів – 23.06.1906 Відень) – юрист, політик, асиміляторський діяч.²⁹²

Він був засновником і президентом першого єврейського академічного

братства в Польщі «Towarzystwo Rygorzowców». Очолював групу Szomer Izrael і редагував її орган – «Ізраеліта». Будучи президентом єврейської громади у Львові з 1898 р., він сприяв створенню громадської лікарні, сирітського будинку та каси самодопомоги, а також Інституту виховання вчителів релігії Мойсея.

У 1891 році він був обраний членом віденського парламенту. Він сидів у ньому наступні 15 років (8-й, 9-й і 10-й терміни повноважень) і намагався працювати над покращенням становища єврейського населення

²⁹¹ „Wiadomości Matematyczne” nr 51 z 2015 URL: <https://wydawnictwa.ptm.org.pl/index.php/wiadomosci-matematyczne/article/view/4265/3854>

²⁹² <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5040-byk-emil>; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Россия, Санкт-Петербург, 1906-1913. URL: <https://cyclowiki.org/wiki>

Панорама міста. Вид з вежі ратуші, 1930-ті роки. В кінці вулиці дерев'яна синагога (згоріла під час Другої світової війни).²⁹⁴

Перші письмові згадки про Кам'янку датуються 1406 р., 1411 р. Тоді поселення називалось Димошин.

З середини XV століття почало називатись Кам'янка-Струмилова за прізвищем власника — львівського підкоморія Юрія Струмила. У 1471 році місто отримало магдебурзьке право. Юрій Струмило, як власник міста, фундував та надав засоби для римо-католицької парафії міста. Наприкінці XV ст. Кам'янка-Струмилова була центром торгівлі та ремесла. Через місто пролягали торговельні шляхи з Києва до Польщі та з Волині на Львів. Двічі на рік тут проводили ярмарки, щотижня відбувалися торги. 1578 р. місто одержало право складу для дрогобицької солі. У місті діяли цехи кушнірів, ковалів, шевців, гончарів, слюсарів, мечників. Тут було 400 будинків.

Татарські напади наприкінці XV – на початку XVI ст. знищили місто, воно втратило давні привілеї, але 8 квітня 1509 р. король Польщі Сигізмунд I Старий наново підтверджує міські права Кам'янки.

²⁹³ Falinski B. Powiat Kamionka Strumillowa. Staraniem Kola Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich. – Kamionka Strumillowa, 1935.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S. 782-784. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/; Zródła dziejowe. Tom XVIII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Cz. I. Ziemia ruskie. Ruś Czerwona. s. 153 — Warszawa: Skład główny u Gerberta I Wolfa, 1902. — 252 s. (пол.). URL: http://history.org.ua/LiberUA/PolskaXVIw_1908/PolskaXVIw_1908.pdf

²⁹⁴ URL: <https://kresy.org.pl/7846152,foto.html?idEntity=7836051>

У податковому реєстрі 1515 року в місті документуються 2 церкви і міський млин.

У XVI-XVII ст. із Кам'яниччини вивозили за кордон волів. Вивіз худоби – одна із найприбутковіших галузей польської шляхти. Селяни Кам'яно-Струмилівського староства 1636 року відмовились відбувати панщину. Особливо ж гостра боротьба проти соціального і національного гніту розгорталася в 1648-1657 роках. Тоді місто було зруйноване, населення пограбоване.

Кам'янка-Струмилова, 1914 р.

У XVIII столітті місто поступово відродилося і залишилося центром ремісничого виробництва. Тут працювали кушнірський, шевський, ткацький, ковальсько-слюсарний, бондарський, гончарний, столярно-токарський та ливарно-мечницький цехи, а також цех рибалок. У 1880 році населення Кам'янки-Струмиліви становило 6107 осіб. У місті діяли цегельний завод, винокурня, паровий млин, лісопильний завод, на якому виготовляли паркет, смолу, терпентин і деревне вугілля.

22 вересня 1939 р. Кам'янку-Струмиліву зайняла Червона армія, але радянська влада протрималась тут до 29 червня 1941 р., коли їй на зміну прийшла німецька, яка проіснувала три роки (до 20.07.1944 р.) 15 серпня 1944 р. Кам'янку-Струмиліву перейменовано на Кам'янку-Бузьку.

Єврейська громада²⁹⁵

На початку XVII ст. юдеї отримали дозвіл від міщан на осаді в Кам'янці. Невдовзі була сформована громада, яка виклопотала дозвіл на зведення синагоги і закладення цвинтаря, званого окописьком чи Бейс Оломом. 1627 року львівський латинський архієпископ Ян Прухніцький підтвердив привілеї своїх попередників. Ймовірно, що недовзі був закладений юдейський цвинтар і зведена перша синагога, яка була дерев'яною. Юдейська ділянка локувалася у південній частині середмістя, за приринковим кварталом. Давнє окописько юдеї заклали поблизу, але за межами південного прясла міських укріплень.

Кам'янка Струмилова не раз була знищена разом зі своїми святинями, найбільше шведською війною 1655-1657 рр., так званим «потопом», після якої люстратор під роком 1662 відзначив, що *«давніше в місті було 500 будинків, зараз лише 90, з них 16 жидівських»*²⁹⁶. Місто тяжко відроджувалося.

Синагога, 1920-1928 р.

Джерело: Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskiem. Kraków, 1928, S. 55

Інтер'єр синагоги

²⁹⁵ Falinski B. Powiat Kamionka Strumillowa. Staraniem Kola Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich. – Kamionka Strumillowa, 1935.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. III. – Warszawa, 1883. – S. 782-784. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_III/; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 236
Донесення окружних управлінь про кількість існуючих синагог та жидівських будинків молитви в їх округах за 1826 рік.; Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини. Синагоги // Пам'ятки України. Історія та культура. – Київ, 2004. – Ч. 1. – С. 75; Ковба Ж., Когородський Ю. Євреї України під час Другої Світової війни: Голокост та опір / Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 190.

²⁹⁶ Термін «жид» (лат.) утворений від гебрайського Юда – славетний, хвалений. Термін «жид» властивий українській мові, як і іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, беларуській), уживання його у згаданих мовах є природним і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Солонин Гольдельман. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.

З Донесення окружних управлінь про кількість існуючих синагог²⁹⁷ та жидівських будинків молитви в їх округах за 1826 рік, 1747 р. в Кам'янці була збудована дерев'яна синагога за дозволом від 1741 р., очевидно, на місці знищеної попередньої.

На 1765 р. Кам'янський кагал начислював 522 юдеї, разом з довколишніми селами – 617 осіб (Дернів, Новий Став, Чистин, Печихвости, Колодно, Батятичі, Гіравець, Зельдець, Ястрибець, Купичволя, Руда, Стремінь, Тадані, Спас, Стрептів).

Юдеї Кам'янки займалися торгівлею худобою, сіллям, збіжжям, деревом і рибою. Люстрація від 1766 р. відзначає: «Юдеї мають 29 заїжджих дворів в ринку та 57 нев'ізних і затильних».

Наприкінці XVIII ст., ймовірно, пожежею була знищена синагога з 1747 р., і 1791 р. на її місці була збудована нова.

В часи господарювання австрійської влади було відмінено магдебурзьке право, місто розрослося, міські оборонні укріплення були розрівняні.

Старий юдейський цвинтар займав невелику Г- подібну ділянку під топографічними номерами №№ 3036 і 3037 (кадастрова карта 1845 р.).

Чисельність юдеїв в місті на кінець XIX ст. відчутно зросла: з загального числа мешканців – 6107 осіб на 1880 р. в Кам'янці замешкувало 2810 юдеїв.

Громада мала синагогу, школу (Бейт гаМідраш) і ритуальну лазню (микву).

Територія міського юдейського цвинтаря зросла: до неї (№№ 3036 і 3037) були приєднані ділянки під топографічними №№ 3039, 3040, 3041, 3044 (кадастрова карта кін. XIX ст.). На околиці міста був закладений ще один юдейський цвинтар.

²⁹⁷ Синагога – грецький відповідник гебрайському «бет гакнесет» (*beth hakneset*) – дім зборів – так називаються у юдеїв споруди, призначені для громадських зборів, проведення Богослужінь і тлумачення *Тори*. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «шул». Серед українців вживаним було також слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – вирази «бейт тфіля» (гебр. дім молитви), «клойз» та «штібл» – до невеликих синагог, найчастіше хасидських. Властиво синагога не була храмом у звичлому розумінні. У ній були сконцентровані ті сторони суспільного життя юдейської спільноти у діаспорі, які в усіх європейських народів набули розвитку в інститутах релігії, влади, культури, правосуддя, науки. На відміну від християнських храмів, синагоги не є посвяченим приміщенням. Тому формально синагогою може стати майже кожний будинок, який відповідає певним вимогам. В синагозі збиралися для спільної молитви, студіювали і коментували Тору (вчення, основний священний текст юдаїзму), а також читали Талмуд (кодекс юдейських законів, які розкривають правові і релігійні норми юдаїзму, усні перекази. До Т. входять Мішна – основна частина, і Гемара – коментарі до тексту Мішни), який упродовж кільканадцяти століть був основною книгою регулювання усіх сфер життя юдеїв.

Кам'янка-Струмилова, учні початкової школи. 1930 р.²⁹⁸

Рабин Хаїм Йозеф Гутман, народжений у Кам'янці-Струмиловій²⁹⁹

На 1900 р. юдейське населення Кам'янки-Струмилової складало 3549 осіб (більше половини від загальної чисельності), на 1935 р. – 3706 осіб.

В часи Першої світової війни в Кам'янці був закладений ще один (третій в місті) юдейський цвинтар.

²⁹⁸ URL: <https://web.facebook.com/KamionkaStrumilowa/> (дата звернення: 29.03.2023).

²⁹⁹ URL: <https://www.facebook.com/KamionkaStrumilowa/photos/pb.100063782580219.2207520000./1335141749979065/?type=3//> (дата звернення: 29.03.2023).

У Кам'янці-Струмиловій мешкали і працювали знамениті рабини і вчені, які були поховані на місцевому Бейс Оломі. Зокрема з Кам'янки походить знаменита родина Оренштайнів зі Львова. На східній стіні кам'янської синагоги, справа від Арон га Кодеша, був напис, у якому йшлося про смерть кам'янецького рабина Маркоса Вольфа (праотця родини Оренштайнів. Брати Хаїм (кам'янецький рабин) і Осіяс (львівський рабин) Райзеси були страчені у Львові. З Кам'янки походить видатний єврейський філософ та релігійний діяч рабин Соломон Розенфельд.

Єврейська громада під час Другої світової війни³⁰⁰

Кількість євреїв: 3189 (квітень 1942 р.); 3163 (червень 1942).

Створення гетто: 30 вересня 1942 року. Остаточна ліквідація гетто: 28 жовтня 1942 року.

Масові розстріли: 29 червня 1941 р. (180 осіб); 30 червня – 2 липня 1941 р. (близько 150 осіб); 10 листопада 1941 р. (400-500 чол., в лісі біля с. Обидова); 15 вересня 1942 р. (близько 300 осіб); 1–7 листопада 1942 р. (89 осіб), 8–14 листопада 1942 р. (76 осіб)

Перша депортація в рамках операції «Рейнгардт»³⁰¹ відбулася 15 вересня 1942 року, коли СПО³⁰² з Сокаля відправило близько 1500 євреїв з Кам'янки-Струмилової до табору смерті в Белжець та вбило близько 300 на місці. Через тиждень, 21 вересня, біля села Лани-Малі було розстріляно 2000-2300 євреїв, у тому числі близько 600 з Кам'янки. Імовірно, цю групу розстріляли через те, що потяг до табору смерті не відправився. 28.10.1942 р. – відправлено в Белжець 1023 особи

20 січня 1943 року в місті було ліквідовано виправно-трудоий табір.

Окупацію пережило близько 20 євреїв з Кам'янки-Бузької.

³⁰⁰Kruglov A., Kamionka Strumiłowa, [w:] The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, G.P. Megargee, M. Dean [red.], t. II, cz. A, Bloomington–Indianapolis 2012; Relacje z czasów Zagłady. Inwentarz, t. I–VII, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1998–2011; Круглов А., Хроника Холокоста в Украине, Запорожье 2004.

³⁰¹Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. *Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt*) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

³⁰² Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Притулок у Климці, 1935-1939 рр.³⁰⁴

Село знаходилося не на тому місці, де тепер. Його засновники оселилися в Жупанському потоці, кілька кілометрів на схід сонця. Воно якраз розлягалось в тому потоці, що сховався до другого села Жупани на клин. Дали тому селу ймення Клинець.

За австрійських часів на західній околиці села було засновано німецьку колонію Карлсдорф (нім. Karlsdorf), що існувала до початку Другої світової війни. Село перейменоване польською владою 24 травня 1939 року на Каролін (Karolin)³⁰⁵. Радянська влада вивезла німців до Вартегау.

1845 року маєток в селі купив граф Станіслав Марцин Скарбек — фундатор теперішнього Національного академічного українського драматичного театру імені Марії Заньковецької (Львів).³⁰⁶

³⁰³ Klimiec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — T. IV. — S. 147. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/Tom_IV/147

³⁰⁴ URL: <https://kresy.org.pl/10330097,foto.html?idEntity=10330088>

³⁰⁵ М.Р. 1939 nr 118 poz. 279 Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 11 maja 1939 r. o ustaleniu nazw niektórych miejscowości w powiatach: dolińskim, kałuskim, styjskim i tłumackim w województwie stanisławowskim. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP19391180279/O/M19390279.pdf>

³⁰⁶ Barbara Lasocka. Skarbek Stanisław Marcin h. Abdank (1780-1848) // Polski Słownik Biograficzny. — Warszawa — Kraków, 1997. — t. XXXVIII/1, zeszyt 156. — S. 23.

Єврейська громада³⁰⁷

За словами свідків, опитаних Яхадом, до війни в місті проживало близько шести єврейських сімей. До війни синагоги не було, і всі єврейські зібрання відбувалися в будинку рабина. На початку липня 1941 року село було окуповане німцями.

Олексій Васильович згадує: «Був староста. Мене послали копати протитанкові ями в Сколе до приходу росіян. Української міліції не було, тільки німецька». (Свідок №1823, допитаний у Климці 1 вересня 2013 р.)

«Одного дня я побачив повішеного на дереві єврея. Він був мертвий. Дерево знаходилося біля офісу СИПО» (німецькі архіви, свідчення Рудольфа В. (Rudolf W), офіцера митниці, дане в Мюнхені 12 квітня 1967 р., В162-25600).

Під час війни Климєць знаходився на кордоні між Угорщиною та Україною. Згідно з польовими дослідженнями Яхад, приблизно 12 євреїв були вбиті німцями влітку 1942 року.

Климєць, будинок, де під час війни знаходилось німецьке гестапо. 2013 р.

Олексій В., 1928 р.н., показує місце розстрілу. 2013 р.

³⁰⁷ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/klymets-lviv-ukraine.626>

Ринок в Комарно³⁰⁹

Комарно (до 1992 року – **Комарне**) – місто Львівського району (до 2020 року – Городоцького району) Львівської області. Центр Комарнівської міської громади. Розташоване в південно-західній частині Львівської області в Городоцько-Комарнівській увалистій рівнині на березі річки Верещиця (притоки Дністра).

Перша згадка про Комарно датується 1427 роком. Тоді Владислав Ягайло передав князю Дмитрові Семеновичу Друцькому частину королівського домену у Городоцькому повіті Львівської землі Руського воєводства з поселеннями Кліцько, Комарно, Конколовичі (нині не існує), Литовка, Угерці (також не існує) та Хлопи. Названі поселення сформували в майбутньому Комарнівський маєтковий комплекс (Комарнівський ключ).

У ревізії привілеїв на володіння земельними угіддями Руського та Подільського воєводств, проведеної у 1469 р. коронним під канцлером Войцехом з Жихліна, присутня інформація про наступних власників сіл Комарнівського ключа. Станом на цей час села Хлопи, Грімно і "монастир Колодруби" належали Станіславові з Ходча, який займав уряд руського воєводи. Задовго до номінування, Станіслав був дідичем села Хлопи (згадки про це у документах датуються, починаючи з 1455 р.). Серед володінь

³⁰⁸Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 302. URL: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/; Комарне / Т. І. Іваницький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-4259>; <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Komarno%20Lwuv%20Zdj%C4%99cia>

³⁰⁹URL:<https://www.facebook.com/1724412321006629/photos/pb.100064170574223.2207520000./1724433804337814/?type=3//> (дата звернення: 29.03.2023).

Станіслава у ревізії 1469 р. саме Комарно не фігурує, однак і воно перебувало у його власності – актові документи за 1454 р. фіксують Станіслава з Комарного, якого цілком можна ідентифікувати з руським воєводою. Власне за його дідицтва, 18 жовтня 1471 р. Комарно отримало від короля Казимира Ягеллончика магдебурзький привілей.

Наступні привілеї місту надали королі: Сигізмунд I (поч. XVI ст.) та його син Зигмунт Август, а в 1767 р. Станіслав Август Понятовський. У місті розвивалися торгівля (через Комарно проходила т.зв. перехресна дорога, якою мандрували купці; ярмарки відбувалися по понеділках) і ткацтво, шевство та гончарство; діяла суконна фабрика.

Палац Лянцкоронських в Комарно. Вигляд до 1939 року.

У XIX столітті в місті було аж 219 ткачів і 147 шевців. Домашня ткацька промисловість проіснувала в Комарно до 1939 року.

У 16 столітті – за Яна Острога – місто стало відомим центром бджільництва, а в 18-19 століттях славилася рибою, яку доставляли з довколишніх ставків. Адміністратором пасік Яна Остророга був його друг і господар Валентій Концький, автор першої польської книжки з бджільництва і найдавнішого слов'янського бджільницького твору – «*Nauka koło pasiek z informaciy Pana Walentego Kąckiego Anno M.D.C.XII (1612 р.) w Komarnie u mnie Iana Ostroroga woiewody poznańskiego spisana*»³¹⁰ (видавалась в Замостю – 1614, наступні видання: Люблін – 1631 і Вільнюс – 1821), яка не поступалася тогочасним західноєвропейським творам.

³¹⁰ Roman Tomaszewski *Od Ostroroga do „Pszczelnictwa Współczesnego” – zarys wielkopolskiego piśmiennictwa pszczelniczego mgr, Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu// URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/b/article/view/10/7>*

Одержавши магдебурзьке право, Комарно залишалося порівняно невеликим містечком – в 1578 році проживало 435 чоловік, значну частину яких становили ремісники. В XVII столітті промисли почали бурхливо розвиватися: з'явилися млини, броварні, пасіки, хмелярні, у великих ставках вирощували рибу. Щороку в місті проводилися великі ярмарки, що свідчить про його розташування на важливих торговельних шляхах, які сполучали Україну з країнами Західної Європи.

Комарно, 3 травня 1938 року. Святкова демонстрація. В перших рядах демонстрантів – польська інтелігенція.

215

До 1772 року, тобто поки місто не захопили австрійці, Комарно було власністю віленського воєводи Міхала Огінського.

У 19-20 століттях містом володіли графи Лянцкоронські, які звели в місті свій палац. Власником маєтку Комарно був Кароль Антоній Лео Людвік Лянцкоронський³¹¹ (1848-1933).

Останньою довоєнною власницею Комарно була донька Кароля – Кароліна Лянцкоронська (1898-2002), історик і меценат, доцент Львівського університету Яна Казимира, а після війни видатна діячка в Римі.

За австрійського періоду населення міста суттєво зросло (на початку XIX ст. — 2350 осіб, 1880 — 5100, з них близько 2000 русинів, 2000 юдеїв та 1000 поляків)

З Комарного походить Кароль Шайноха (1818-1868) – фундатор «ягайлонської ідеї»³¹², чи не найпопулярнішого нині польського національного

³¹¹ Граф, історик мистецтва, член Польського гуртка в австрійському парламенті у Відні, доктор *honoris causa* Ягеллонського університету, спадковий член Палати Панів в австрійській Державній Раді, віце-президент Організації культурної оборони в Галичині, кавалер ордену Золотого Руна, мальтійський кавалер.

³¹² «Ягайлонська ідея» – польський історичний міф, історіософська конструкція, яка полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла, як польсько-литовсько-української федерації, Люблінської унії й попередніх унійних спроб через акцентування на добровільності

міфу, та Мечислав Орлович (1881-1959) – автор ґрунтовних туристичних путівників Галичиною, засновник цього жанру в польській історіографії.

Єврейська громада³¹³

Перша згадка про єврейське поселення в Комарно відноситься до 1530 року.

У 17-18 ст. євреї м. Комарно займалися ремеслами, головним чином – шевці (чоботарі). Із 150 шевців більшість становили євреї.

У 1880 році в Комарно проживало понад 2000 євреїв із загальної кількості 5079 осіб, а в 1890 році – 2161.

Місцеву, досить відому хасидську династію заснував у Комарно Олександр Сендер Сафрін. Євреї також обіймали важливі громадські функції – наприкінці 19 століття один із них навіть був мером Комарно, а з початку 20 століття дуже активними були сіоністи. У місті було дві синагоги.

У 1919 році була відкрита єврейська школа із навчання івриту.

Починаючи із 19-20 ст. євреї м. Комарно займалися як дрібною торгівлею так і забезпеченням ремісничої сировини, перш за все шкіри для шевців. На площі «Ринок» була ціла мережа єврейських магазинів та корчм.

В 1920 р. у Комарно була заснована сіоністська організація «Доршей Ціон».

На початку 1920 р. у Комарно був заснований банк при допомозі Джойнта.

У 1920 році була відкрита школа для дівчат «Бейс Яков».

У 1921 р. в Комарно проживало 2004 євреї, а в 1931 р., за переписом 2390.

об'єднання Королівства Польського, Великого Князівства Литовського й Руси, багатоетнічності Речі Посполитої та рівноправності її народів. Року 1386 великого литовського князя Ягайла коронували на короля Польщі, відтак обидві держави об'єдналися. Зауважмо, що започаткована Ягайлом польсько-литовська федерація означала більше, ніж союз Польщі й Литви. Від самого початку союз включав також Русь – зараз це Білорусь і Україна. Об'єднання пережило саму династію Ягайлонів (вигасла 1572 року) рівно на два століття.

³¹³ The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 793–795, 823.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 651.

Синагога в Комарно, 1998 р.³¹⁴

Старовинне єврейське кладовище. Дім Меморіальна дошка, яка висить на панахиди. Мацеви комуністи познімали і домі панахиди. вимостили дорогу.

Друга світова війна та Голокост

Після початку Другої світової війни Комарно було на короткий час окуповано німцями. Протягом двох тижнів окупації євреїв примушували до примусових робіт, а кількох із них було вбито. Наприкінці вересня 1939 року місто було окуповане радянською владою. Тоді мером був призначений єврейський комуніст Еліезер Фрейвіліг. У той час до Комарно прибули тисячі

³¹⁴ Синагога збудована у 1789 році. У радянські часи використовувалася як промисловий цех деревообробного комбінату. Світлина Укрзахідпроектреставрація, URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia1.html/ (дата звернення: 29.03.2023).

єврейських біженців із західної Польщі. Багатьох із них радянська влада заслала до Сибіру.

29 червня 1941 року німецькі війська знову увійшли в місто. Відразу почалося переслідування євреїв – їх замикали в тюрми, наказували прибирати тіла українців, убитих відступаючими радянськими військами.

1 серпня 1941 року німецька цивільна адміністрація перебрала владу. Комарно увійшло до складу округу Лемберг-Ланд Галичини. У місті було створено німецьку жандармерію та загін української поліції.

Влітку 1941 року в Комарно було створено Єврейську Раду (Юденрат). Його очолив Дов Балабан. Серед інших членів зокрема були: Кві Вайзер, Генах Собель, Елізер Гланц, Рафаель Кох. Юденрат був зобов'язаний надати достатню кількість євреїв для примусових робіт. Також була організована єврейська поліція – допоміжний орган юденрату. Євреям наказали носити білі пов'язки із зіркою Давида, їх реєстрували та конфіскували майно. Їм також заборонялося збиратися для молитви в синагозі та молитовному домі.

22 жовтня 1941 року в Комарно відбулися перші масові вбивства. Понад 200 осіб були заарештовані та ув'язнені в місцевій в'язниці. Наступного ранку поліція перевезла їх до сусіднього лісу, де їх розстріляли. Тіла кинули в яму і спалили.

Євреї Комарно під час німецької окупації з пов'язками на руках³¹⁵

Невдовзі після вбивства Комарницьких у центрі міста було створено відкрите гетто. Євреї могли залишити їх лише на годину-дві на день, щоб піти на ближній ринок.

³¹⁵ URL: <https://bmarikon.wordpress.com/> (дата звернення: 29.03.2023).

Наприкінці 1941 року німецька влада вбила голову юденрату Балабана за те, що він не зміг надати їм величезну контрибуцію. Його посаду зайняв Генах Собель.

У квітні 1942 року житель Комарно Мандель Кох написав до центрального офісу. У листі він скаржився на членів осередку Єврейської громадської самопомочі у Комарно. Він писав, що діти та люди похилого віку вмирають від голоду, тому що, незважаючи на субсидії, вони отримують лише три ложки водянистого супу на день. Він звинуватив комітет у недосвідченості у питаннях соціальної допомоги, безініціативності.

10 листопада 1942 року було видано наказ євреям, які залишилися в Комарно, 25 листопада переселитися до гетто в сусідньому Щерці. Трохи згодом, наприкінці листопада 1942 року, відбулася ще одна акція в Комарно. Кілька сотень євреїв було депортовано до табору смерті в Белжеці. Подібне було в сусідніх Рудках і Щерці. У листопаді 1942 року з цих міст до Белжеця було депортовано близько 1600 осіб. Німецькі дані свідчать, що восени 1942 р. у місті було 2328 місцевих євреїв і 51 єврей з навколишніх сіл – швидше за все вони були зосереджені там у листопаді 1942 р. Євреїв, що залишилися в місті, зібрали в невелике гетто з десятка будинків. У грудні 1942 року їх перевезли до нового гетто в Рудках. Багато з них взимку 1942/1943 років померли від голоду та тифу.

9 квітня 1943 року таємна поліція безпеки та СД зі Львова за допомогою німецької жандармерії та української поліції ліквідували гетто в Рудках. Євреїв розстріляли, а тіла закопали в канаві в лісі біля Бжезіна.

7 липня 1944 року радянська армія вступила в Комарно. З кількох тисяч громади вижила лише 5 євреїв, які переховувалися.

Відкриття пам'ятника на місці розстрілу євреїв біля м. Комарно, 2014.³¹⁶

³¹⁶ Jewish tours around Ukraine and Galicia - Єврейські Шпацери Україною.

URL: <https://m.facebook.com/media/set/?set=a.291643741009461.1073741841.283261848514317&type=1//>

Краківець, ринкова площа. 1904 р.³¹⁸

Поселення вважається заснованим 1320 року, хоча перша документальна згадка про нього датується 1423 роком, а 1425 року містечку було надане магдебурзьке право. Того ж року було засновано парафію та споруджено дерев'яний костел у Краківці.

У 1590 році за сприяння власника містечка князя Олександра Острозького було споруджено замок, який до наших днів не зберігся. Про нього згадував у своїх спогадах німецький мандрівник Ульріх фон Вердум.

Після першого поділу Польщі 1772 року містечко відійшло до Австрії, а від 1867 року – у складі Австро-Угорщини. Краківець побіжно описав австрійський географ Бальтазар Гакет у своїй праці «Новіші фізично-політичні подорожі Гакета у 1788-1795 роках через Дакійські, Сарматські або Північні Карпати», у частині, присвяченій маршрутові 1794-1795 років зі Львова через Карпати та інші міста до Нового Сонча.

На початку XIX століття було побудовано синагогу. Зараз споруда знаходиться в аварійному стані.

По смерті Острозького Краківець стає власністю Белзецьких, пізніше надовго стають власністю Цетнерів, потім були Потоцькі, які у 1845 році продали краковецький маєток Адаму Любомирському. Про це згадував Еварист Анджей Куропатницький у своїй праці «Географія або детальний опис

³¹⁷Krakowiec Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – T. IV. – Warszawa, Druk «Wiek» 1883. – S. 605. URL: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_IV/605; Ewaryst Andrzej Kuropatnicki (hrabia) Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. – Lwow: Nakładem W. Manieckiego, 1858. – 100 s. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=o27RAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>; Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 30. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 01.05.2023).

³¹⁸ URL: <http://www.castles.com.ua/krakowiec.html> (дата звернення: 01.05.2023).

королівств Галіції та Лодомерії», потім граф Казимир Любенський. Останньою власницею Краківця та фільварків була дочка Казимира Вікторія Моравська (померла у 1942 році).

Після анексії Польщею західноукраїнських земель Краківець втратив статус міста, але 27 березня 1934 року знову його отримав.

Станом, на 1 січня 1939 року у місті мешкало 1840 осіб (640 українців-грекокатоликів, 80 українців-римокатоликів, 350 поляків та 770 юдеїв).

Синагога в Краківці, ХІХ століття.³¹⁹

Синагога в Краківці, 1920 р.³²⁰

³¹⁹ URL: <https://castles.com.ua/krakowiec.html>// (дата звернення: 30.04.2023).

³²⁰ В будівлі синагоги свого часу знаходився кінотеатр – відразу після Другої світової війни, а згодом – і пекарня. Однак зараз синагога переживає не найкращі свої часи і перебуває на межі повного руйнування. URL: <https://www.facebook.com/search/top?q=marla%20raucher%20osborn/> (дата звернення: 30.04.2023).

Єврейська громада³²¹

Євреї з'явилися в Краківці на початку XVII ст. У 1880 році в місті проживало 897 євреїв, що становило близько 47 відсотків населення міста. Проте протягом наступних 50 років масштабна еміграція скоротила їхнє населення аж на дві третини.

Відомостей про становище міста після початку Другої світової війни немає. Відомо лише, що в листопаді 1942 року відбулася акція знищення єврейської громади. У грудні 1942 року всім євреям було наказано зібратися на головній площі, де потім їх змусили йти до гетто в Яворові. Тих євреїв, хто не встигав йти, розстрілювали по дорозі.

У квітні 1943 року місцеве гетто було ліквідовано – під час акції було знищено понад 3,5 тис. осіб.

Німецькі війська на дорозі Радомно-Краківець, 1939 р.³²²

³²¹ Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 521.; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 4, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1883, s. 606.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 434.; <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/1016-krakowiec/99-historia-spoleczności/137526-historia-spoleczności>.; Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 30. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 30.04.2023).

³²² URL: <http://wraki39.pobitwie.pl/picture.php?/10431/category/44/> (дата звернення: 30.04.2023).

Бернар Вассерштайн у своїй книзі «Маленьке містечко в Україні» зокрема пише: *«Маленьке містечко – ви й не чули про таке: так завжди відповідав мій батько, коли хтось запитував його, звідки походить наша родина. Це був його спосіб відбиватися від запитань про те, про що він не любив говорити. Звісно, це викликало у мене ще більшу цікавість щодо Краковця (Krah-kov-yets), місця, де народилися – і де їх убили – моїх дідуся і бабусю. Протягом усієї своєї юності я уявляв собі образи того, як це мало бути за старих часів.*

Напередодні Другої світової війни мого діда Бернгарда раптово заарештували в Берліні. Він був серед тисяч польських євреїв, які проживали в

Сім'я Вассерштайн в Берліні, 1934 р.

Німеччині і депортували до Польщі. Його дім, майно та бізнес були експропрійовані. Разом зі своєю дружиною Чарною та їхньою донькою-підлітком Лотте його відправили назад туди, звідки він залишив понад два десятиліття тому.

Я не буду називати Краковець «типовим штетлом»; такого не було. Всупереч враженням, які залишають такі фантазії, як Скрипаль на даху, штетли не обов'язково були щасливими місцями. Для цього занадто багато бідності, хвороб і незахищеності.

Поляки, українці та євреї жили в Краківці пліч-о-пліч, і наприкінці XIX століття євреї становили половину населення. Переважно торговці, корчмарі та ремісники, їм належали

всі крамниці навколо головної площі. За відносно спокійного правління Австрії між 1772 і 1918 роками вони побудували гарну синагогу та встановили теплі стосунки з польськими дворянськими родинами землевласників.

Мої предки в Краковці були пекарями та торговцями яйцями. У базарні дні моя прабабуся Хане Гіттель купувала у селян яйця, які потім сортували та вивозили в далекі краї. Її чоловік, Хаїм Іцхак, тим часом був зайнятий вдома, вивчаючи Талмуд. Як і більшість євреїв у місті, вони ледве заробляли на життя. Але це не завадило багатьом християнським містянам обурюватися тим, що вони вважали євреїв експлуаторами.

Погромів у Краковці не було. Але з 1880-х років багато євреїв виїхало. Деякі переїхали до сусідніх міст, наприклад Львова. Інші, як мій дідусь, шукали можливостей далі – у Відні, Берліні, Нью-Йорку чи Йоганнесбурзі. Двоє моїх предків оселилися в Ерец-Ізраель, хоча, як і багато інших, вони приїхали туди не жити, а померти.

Коли влітку 1939 року Бернхард, Чарна та Лотте прибули до Краковця, у них був лише одяг на спині. 1 вересня Гітлер напав на Польщу і Краковець був

³²³ Bernard Wasserstein. The shtetl in Ukraine that made my family is still making history. URL: <https://www.thejc.com/lets-talk/all/the-shtetl-in-ukraine-that-made-my-family-is-still-making-history-7y4n054sFMrth67GokyTnf/> (дата звернення: 30.04.2023).

окупований німецькою армією. 17 вересня, коли нацисти змінили свою владу на заході Польщі, Червона армія наступала зі сходу. Відповідно до таємних протоколів передвоєнної угоди, Гітлер і Сталін ліквідували незалежність Польщі і розділили країну навпіл. Краковець увійшов до складу Радянської Республіки України.

Краківецька єврейська школа, 1933 р.

Радянська влада, хоч і була кращою за нацистів, була жальюгідною справою для євреїв, до яких часто ставилися з підозрою як до «експлуаторського класу». Люди жартували, що якщо нацисти засуджували євреїв до смерті, то за радянської влади вирок замінили на довічне ув'язнення.

Бернгард мав можливість переїхати на схід Радянського Союзу. Але коли нацисти вторглися в СРСР у червні 1941 року, було вже пізно. Нові окупанти замкнули євреїв у невеликій частині міста. Їм наказували носити розпізнавальні знаки на руках, систематично грабували та піддавали принизливим указам. Начальник німецької поліції, якийсь Вольф, тероризував місто своєю німецькою вівчаркою, стріляючи в євреїв заради розваги.

У грудні 1942 року всім євреям наказали зібратися на головній площі. Звідти їх вивезли до гетто в Яворів. Одні їхали конем і возом, іншим доводилося йти 13 миль пішки. Тих, хто не встиг, розстрілювали по дорозі.

Умови в гетто були жахливими. Тисячі тіснилися в невеликих просторах. Їжу ледве діставали. Багато померло від голоду, плямистої лихоманки чи тифу. 16 квітня 1943 року тих, хто ще тримався за життя, вивезли в сусідній ліс і вбили.

Серед них не було Берла, Чарни та Лотти. Їм вдалося уникнути перевезення до Яворова. Більше року їх переховував місцевий українець у хатині на краю міста. Але у квітні 1944 року, за три місяці до визволення Краковця радянськими військами, їх видали нацистам і розстріляли. Їхнім зрадником був той самий чоловік, який раніше їх захищав. Його мотиви в кожному випадку невідомі.

Син Бернхарда, Addi (мій батько), був єдиним членом сім'ї, який вижив. У серпні 1939 року у віці 17 років йому вдалося втекти з Берліна до Риму.

Таким чином «Краковець» визначив долю як мого батька, так і решти його родини — в його випадку на краще, в їхньому на гірше.

Місто все ще існує, але воно повністю змінилося. Євреїв вбили. Поляків вигнали після війни. Решта населення тепер майже повністю українське.

Довгий час Краковець (українська назва) дрімав як хутір, що прилягав до кордону України з Польщею. Але минулого року він потрапив у новини внаслідок вторгнення Росії в Україну, ставши головним транзитним пунктом для потоків українців, які тікають на захід. Це «містечко, про яке ви навіть не чули», знову опиняється у вирі історії».

Євреї Краківця перед Другою світовою війною

Єврейська громада³²⁸

Єврейська громада виникла наприкінці XIX – на початку XX ст. У 19 столітті було відомо, що євреї були шевцями.

У першій половині 20 століття євреї займалися торгівлею лісом, дрібною торгівлею, візництвом, ремеслами тощо.

У 1921 році в Крукеничах проживав 231 єврей (14% від загальної кількості населення).

Станом на 01.01.1939 в Крукеничах проживало 1930 мешканців, з них 1040 українців-грекокатоликів, 590 українців-римокатоликів, 20 поляків і 280 євреїв.³²⁹

Влітку 1941 року німецькі війська окупували Крукеничі.

Восени 1942 року місцевих євреїв депортували в гетто Мостиська.

Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті початку XX ст. Можна припустити, що його зруйнували після Другої світової війни.

Крукеничі, територія колишнього єврейського цвинтаря.³³⁰

³²⁸URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/Krukienice>

³²⁹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 51.

³³⁰ Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті початку XX ст. Можна припустити, що його зруйнували після Другої світової війни. URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/krukenychi-jewish-cemetery/>

Кукезів³³¹

Першими відомими власниками містечка Кукезова у Львівській землі була шляхетська родина Гербуртів, що мала саксонське походження. Власником поселення був майбутній белзький каштелян Ян Гербурт, на його прохання в 1538 році король Сигізмунд I Старий надав дозвіл на права міста Кукезову.

1699 року Владислав Собеський з дозволу короля Августа II надав Кукезову привілей на магдебурзьке право. У привілеї наводився опис герба, який було дозволено вживати містечку: «На червоному тлі поставлений стовпом золотий ключ, обернений борідкою ліворуч». Герб дещо нагадував польський шляхетський знак «Ясенчик», але відрізнявся від нього барвою тла й, очевидно, був символічним зображенням «ключа від міста».

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. містечко перейшло у власність гетьмана Станіслава Жолкевського, згодом – родини Собеських. Польський король Ян III Собеський зробив Кукезів своєю резиденцією, 1690 року збудував тут палац. Його син Костянтин поновив магдебурзьке право. У цей період Кукезів розширився.

1740-1764рр. – у власності родини Радзивіллів, 1764-1810 рр. – Яблоновських, від 1810 р. – Стшелецьких.

Після 1-го поділу Польщі 1772 року Кукезів відійшов до Австрії (від 1867 року – Австро-Угорщина). 1919-1939рр. – знову у складі Польщі.

В 1921 році тут мешкало 423 українці та 314 поляків.

За переписом 1931 року населення складало 723 особи, з них близько 59 % українців, 35 % поляків і 6 % євреїв.

В 1939 р. Кукезів відійшов до УРСР.

«Польська історія Кукезова закінчилася, коли 17 вересня 1939 року совети увійшли до міста. Поляки одразу отримали статус громадян другого сорту. Владу в «Сільраді» перебравли українці та євреї, польську школу закрили, більшість сімей вислали до Сибіру, молодих поляків примусово призвали до радянської армії».³³²

Від червня 1941 до липня 1944 знаходився під німецькою окупацією.

Єврейська громада³³³

У Кукезові оселилися караїми, які отримали на це згоду Яна Собеського в 1692 році. У XVII столітті тут жив караїмський письменник Мордехай Кукізов. Після 1831 року караїми переселилися до Галича.

Євреї проживали тут наприкінці XIX – на початку XX ст.

Влітку 1941 р. нацисти захопили Кукезів. У 1942 р. місцевих євреїв депортували до гетто в Новому Яричеві, де їх розстріляли.

³³¹ Kukizów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1883. – T. IV. – S. 854. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/854; Kukiz T. Kukizów. Miasteczko koło Lwowa. – Wrocław, 2010

³³² Jerzy Duda Tadeusz Kukiz o Kukizowie – miasteczku koło Lwowa. // Biuletyn Informacyjny Kwartalnik IV VI 2011 r. № 61. – S. 11. URL: <http://www.pbc.uw.edu.pl/17400/1/Biuletyn%202011-61.pdf>

³³³ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kukeziv-jewish-cemetery>

Територія колишнього єврейського цвинтаря³³⁴

³³⁴ Інформації про створення кладовища немає. Імовірно, він діяв до 1831 року. Можна припустити, що його знесли у 1960-х роках і згодом використовували як поле.

Куликів, 1912 р.

Перша писемна згадка про Куликів відноситься до кінця XIV століття. 1399 року галицький латинський архієпископ Якуб Стшеме (Стрепа) видав акт про закріплення земельного наділу за куликівським костелом. У XV столітті село мало паралельну назву – Боц або Божч.

Назву «Куликів» це поселення отримало швидше за все після приєднання цих теренів до Києва. У документі від 23 лютого 1431 року йдеться про те, що «Боц або Куликів» передано в дар канцлеру Королівства Польського Яну «Ташці» з Конєцпол (сину Якуба Конєцпольського³³⁶) як нагороду за довголітню службу.

Згідно з переписом населення в 1880 році було 3226 жителів у гміні, 66 на території двору (близько 2000 греко-католицького обряду, 400 римо-католиків, 900 євреїв).

Щодо промисловості, то містечко колись мало більше, ніж тепер значення. У XVII-XVIII століттях вироблялися тут бурки і килими. Цю фабрику заснував Ян III Собеський. Як власник містечка, він поселяв тут турецьких і татарських полонених, а вони займались виробництвом цих виробів. Про існування цих фабрик сьогодні вже забули, але потомки згаданих полонених пам'ятали про

³³⁵ Kulików // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1883. — Т. IV. — S. 863. (пол.) URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/863

³³⁶ K. Pieradzka. Koniecpolski Jan zwany Tazka h. Pobóg (zm. 1455) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968. — Tom XIII/4, zeszyt 59. — 481—638 s. — S. 517 — 519. (пол.)

своє походження і займаються в основному садівництвом (постачають у Львів овочі) і шевством. В мові цих куликівських міщан траплялись іншомовні вирази, як слід їхнього іншомовного походження. У XVIII столітті виробляли тут добрий мед (напій), хліб. У північно-східній частині містечка є сліди давньоруського городища XI-XII століття.

Єврейська громада³³⁷

Євреї оселилися в Куликові в середині XVI ст. У 1765 році в Куликові проживало 268 євреїв. Єврейська громада була підпорядкована Львівській громаді до XVII ст. До цього часу були засновані синагога і цвинтар.

На початку XIX століття рабин Шломо Клюгер (1785–1869), він же Соломон бен Юда Аарон Клюгер, був ав бейт-діном у Бродах, одночасно виконував обов'язки рабина в Куликові, Раві-Руській та Любліні.

Куликовський бондар

У 1880 році кількість євреїв у Куликові становила 1124 особи (34,8% від загальної кількості населення). До 1921 року кількість євреїв скоротилася до 509 осіб (17,6% від загальної чисельності населення).

Наприкінці червня 1941 року війська вермахту зайняли Куликів.

У вересні 1941 року в навколишніх селах було створено два трудові табори. 25 листопада 1942 року 586 євреїв було депортовано до табору смерті в Белжець, а решту вислано до Жовківського гетто.

Уродженець Куликова

Самсон Блох³³⁸ — єврейський вчений народився в Куликові – 1782 р.; помер там 7 жовтня 1845 р.

Блох рано став прибічником Гаскалі. Його першими літературними спробами була полеміка з книгою Соломона б. Адрета (Solomon b. Adret), який був противником вивчення філософії, і особливо, молодими людьми.

У 1822 році з'явився перший том його важливої праці «Шебіле 'Олам» (написана на івриті), опис географії та народів Азії. Вона все ще має літературну, якщо не наукову цінність, завдяки своєму незрівнянному стилю та нападам на дурість.

³³⁷ Bednarz z Kulikowa na targu we Lwowie. Reprodukacja akwareli autorstwa Kajetana Wawrzyńca Kielisińskiego ze zbiorów Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie URL: <https://kresy.org.pl/>; <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/kulykiv-jewish-cemetery/>

³³⁸ Володимир Меламед Видатні особистості єврейського Львова // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2008. – № 51. – С.326. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n51texts/osobystosti.htm>; URL: <https://web.archive.org/web/20070929204947/http://www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=1168&letter=B>

Другий том (Африка) навіть кращий, ніж перший, і перемежується біографіями Альфасі, Маймоніда та інших відомих євреїв, які народилися або жили в Африці.

Крім вищезгаданих робіт, Блох також переклав на іврит біографію Раши Зунца, до якої написав вступ і багато приміток (Lemberg, 1840). Цей твір має безсумнівні сліди декадансу, як у стилі, так і в мужності. Він також написав багато статей про літературу, які з'являлися в різних єврейських періодичних виданнях і збірниках. Найважливішою з них є, мабуть, та, що стосується філософії та Канта³³⁹.

Його останні роки пройшли в злиднях і розчаруванні, похмурість і самотність його рідного міста радше підкреслювалися, ніж полегшувалися його випадковими візитами до сусідніх міст Львова і Жовкви. Помер у Куликіві, залишивши дев'ятирічну доньку на опіку свого близького друга Р. Гірша Хаеса із Жовкви.

Куликів, територія єврейського цвинтаря.³⁴⁰

³³⁹ Kerem Hemed," v. 1, letter 34

³⁴⁰ Точний час заснування цвинтаря невідомий. Вперше він зустрічається на кадастрових картах 1850 р. Пізніше він був позначений також на 3-му військовому огляді Австро-Угорської імперії у 1880-х роках.

Лавочне, залізнична станція. 1900-1914 рр.³⁴²

Уперше згадується у писемних джерелах 1591 року. Долиною Опора проходив торговий шлях з долини Дністра на Закарпаття та Придунайську низовину.

1594 село спалили татарські загони.

Населення станом на 1880 рік (як село Стрийського повіту) – 607 осіб.

1886 року було завершено будівництво залізниці Мукачево-Свалява-Лавочне, а 1887 р. — Лавочне-Стрий.

У 1919-1939 рр. роках село перебувало в складі Польської Республіки (поблизу проходив кордон з Чехословаччиною). У 1939 окуповане УРСР за пактом Молотова-Ріббентропа.

Ось що пише про сьогоднішнє село Лавочне краєзнавець Андрій Риштун: «Про Лавочне окрема розмова. Воно складається з двох абсолютно різних частин. Одна - всім відома радянська, попри залізницю. І друга - невідома та цікава за горою. Цікава вона, насамперед, традиційною бойківською архітектурою. Практично в кожному другому дворі можна вгледіти дерев'яну хату чи кам'яний льох. Нагадує Шевченківський Гай у Львові. Але якщо в Шевченківському Гаю воно все мертве і експлуатується як музейний експонат, то тут – живе і діюче. В будинках мешкають люди, в стайнях – худоба, в стодолах – сіно. Виглядає воно природно та самобутньо. Не було б нічого дивного, якби на котромусь з дворів сиділа бабця з веретеном чи молодиця з

³⁴¹ Lawoczne Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom V, s. 613. URL http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/

³⁴² NAC, sygn.: 3/41/0/-/1154/1. <https://kresy.org.pl/9939991,foto.html?idEntity=9939989>

жорнами. Але для цього треба прийти ввечері. Бо вдень село пусте, всі при роботі».³⁴³

Єврейська громада³⁴⁴

Про єврейську громаду Лавочне відомостей небагато. У 1921 році в селі проживало 140 євреїв.

15 серпня 1941 року Лавочне окуповане військами вермахту.

4 вересня 1942 року 160 євреїв Лавочного було депортовано до табору смерті в Белжець.

Лавочне, мацева на єврейському цвинтарі³⁴⁵

Лавочне, територія єврейського цвинтаря.

³⁴³ URL: <https://m.facebook.com/375219139259628/posts/3637016979746478/>

³⁴⁴ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lavochne-jewish-cemetery/>

³⁴⁵ Відомості про заснування кладовища невідомі, але воно було позначене на російській карті 1939 р. Можна припустити, що кладовище діяло до Другої світової війни.

Лешнів, 2016 р.

Перша письмова згадка відноситься до 1471 року³⁴⁷. Згадується у грамоті 7 травня 1487 р.³⁴⁸

З історією села тісно пов'язаний рід Мацея Лесньовського – представника небагатого великопольського роду Лесньовських гербу Гримала, діничним володінням яких було село Лесньово. Мацей Лесньовський, за даними польського дослідника Веслава Маєвського, увійшов у посідання волинськими маєтками – приданим дружини Марини Лащ, зокрема, Корсова, Сестрятина – після одруження. На їх «грунтах» він заснував містечко, яке назвав, у докладному перекладі з польської, звучить як Лесьнюв³⁴⁹, що з часом трансформувалось у Лешнів. За іншими даними, Мацей Лесньовський взяв своє прізвище від назви населеного пункту.

Донька Мацея Лесньовського Катажина (її чоловік – староста луцький, канівський Геронім Харленський) у 1641 році продала містечко коронному гетьману Станіславу Конєцпольському.

Гамірні ярмарки збирали тут не лише місцевих жителів, а й гостей з Галичини.

Лешнів мав магдебурзьке право та статус містечка до 1939 року.

У роки Другої світової війни Лешнів сильно постраждав. У період німецької окупації значну частину села було спалено. 1944 року, коли Лешнів

³⁴⁶ Leszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1884. –Т. V. – S. 176. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/176

³⁴⁷ Лешнів // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Львівська область / Маланчук В. Ю. (голова редколегії), Гнидюк М. Я., Дудикевич Б. К., Івасюта М. К., Крип'якевич І. П., Огоновський В. П., Олексюк М. М., Пастер П. І. (відповідальний секретар редколегії), Сісецький А. Г., Смішко М. Ю., Челак П. П., Чугайов В. П. – Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – С. 168.

³⁴⁸ Підтвердна грамота жидачівського земського судді сплати заборгованості 63 гривень, записаних на с. Лешнів Яцьком з Дідушиць Нагвоздану Юхнові зі Станкова. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 131 оп. 1 спр. 240 URL: <https://archives.gov.ua/?uniq=1&s=&r=332&a=8&f=1>

³⁴⁹ XVII tom Polskiego Słownika Biograficznego 1972 r. <http://www.psb.pan.krakow.pl/index.php/pl/zeszyty/opublikowane-hasla>

опинився в прифронтовій зоні, його мешканців евакуювали до Рівненської області.

Єврейська громада³⁵⁰

Євреї вперше оселилися на початку 17 століття. У 1880 році в Лешневі проживало 696 євреїв (31,6% від загальної кількості населення). У 17-18 століттях євреї займалися переважно ремеслами та торгівлею. У Лешневі служили Йоель Гальперін (з 1760 р.), Цві-Гірш Рамраз (у середині ХІХ ст.) та інші рабини. У 1900 році єврейське населення становило 513 осіб (25,6% від загальної кількості населення). Пік чисельності єврейського населення припав на 800 осіб у 1911 році, а в 1921 році він впав до 179 осіб (9,5% від загальної кількості населення).

Lesznowice. Bóznica (XVII w.).
Синагога ХVІІ ст. в Лешневі. 1914 р.³⁵¹

Синагога була побудована близько 1677 року³⁵² на місці дерев'яної синагоги, побудованої 50 роками раніше. Єврейська громада була бідна, тому будівля перебувала в дуже поганому стані вже в 1880 році, ремонт даху в 1889 році не дав великого ефекту. Зазвичай для молитви використовувалися приватні

³⁵⁰ Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 = Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halychyna-Galicia) 1.1.1939: нац. статистика Галичини / Володимир Кубійович; vorwort G. Stadtmuller. – Вісбаден: Отто Гаррасовіц, 1983. – С. 30-32. – ISBN 3-447-02376-7. URL: <https://diasporiana.org.ua/wpcontent/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 27.04.2023); Lesznowice, [w:] The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust, G. Miron, S. Shulhani [red.], tom II, N–Z, Jerusalem 2009.

³⁵¹ Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Tarnopol: Powiatowa Organizacja Narodowa, 1926, il. LXXVI. <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/106526/edition/100264/content>

³⁵² Maria Piechotka, Kazimierz Piechotka Heaven's Gates: Masonry Synagogues in the Territories of the Former Polish-Lithuanian Commonwealth Polish Institute of World Art Studies: POLIN Museum of the History of Polish Jews, Warsaw, 2017. – S. 725.

будинки, тільки у свята громада збиралася в синагозі. У 1912-1914 роках був проведений ремонт. Під час Першої світової війни будівля була частково пошкоджена. Після війни синагога була відновлена.

Зруйнована під час Другої світової війни, а руїни були остаточно знесені наприкінці 1950-х років.

Цвинтар³⁵³

Єврейський цвинтар, 1997 р.³⁵⁴

За даними ESJF (European Jewish Cemeteries Initiative), точний період заснування кладовища невідомий. Імовірно, він фігурує на австро-угорських картах 1880-х років. За словами Пінкаса ха Кегілота, цвинтар діяв до 1939 року. Місцеві жителі складали на цьому місці дрова. На території кладовища розташована телекомунікаційна вежа. Тут близько 50 надгробків. Багато надгробків вкопані в землю лицьовою стороною, і неможливо прочитати дати. Дата найдавнішого надгробку: 1884 рік, дата останнього надгробку: 1935 рік.

Голокост

Влітку 1941 року вермахт окупував Лешнів. Нацисти відправляли євреїв на примусові роботи і вимагали здачі німцям золота та сплати фінансових штрафів, а для виконання їхніх вимог у поселенні було створено юденрат Єврейську молодь вивозили до трудових таборів в околицях, і багато хто зустрів там свою смерть.

У січні 1942 року в Лешневі проживало 269 євреїв.

2 листопада 1942 року було створено гетто. 17 квітня 1943 року Лешнівське гетто було ліквідовано, а понад 250 євреїв депортовано до Бродівського гетто. Після Другої світової війни до Лешнева повернулося 19 євреїв.

³⁵³ Центр єврейського мистецтва. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=16066> // (дата звернення: 17.06.2023).

³⁵⁴ Центр єврейського мистецтва, фотограф: Борис Хаймович. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=16066>

Лисятичі, 1917 р.³⁵⁶

За переказами, село засновано в княжий період. Перші письмові згадки належать до 1441-1443 рр.

Село із понад 800-річною історією. Про село написана книга «Історія села Лисятичі». У книзі згадується, що село старше за місто Стрий, бо в давніх актах писалося «Стрий біля Лисятич».

Селяни в Лисятичах займалися рільництвом, тваринництвом, ремеслами. В земельній метриці 1785 р. зазначено, що за містечком Лисятичі рахувалося 1550 моргів ріллі.

Про те, що Лисятичі були містечком, свідчила і ратуша, і велика єврейська колонія. Був окремий єврейський цвинтар. Містечко колись стояло на торговому шляху. Про власне міське судочинство свідчила назва полів «біля шибениці». До шибениці, яка стояла перед в'їздом до міста, прибивали в часи Речі Посполитої тіла страчених. Чоловіка страчували за крадіжку, жінку – за чаклунство.

У 1900 році в селі було 349 хат, 2071 мешканець (1052 чоловічої та 1019 жіночої статі). За конфесіями тут було 1836 греко-католиків, 127 юдеїв, 87 римо-католиків та 21 іншої конфесії.³⁵⁷

У Лисятичах осіло понад 100 сімей з Мазурів. На кошти місцевого поміщика й повітового маршалка Адама Онишкевича в селі збудовано готичну каплицю³⁵⁸

³⁵⁵ Записки чина св. Василя Великого Рік III. – 1926 Том II Печатня 00. Василян у Жовкві. – Typis PP. Basilianorum Zolkiviae, Жовква, 1927. – С. 102. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ZapChSVV2_1926/ZapChSVV2_1926.pdf

³⁵⁶ URL: <https://ansichtskarten-lexikon.de/shop/ak-318318.html>

³⁵⁷ Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. – Sesja nadzwyczajna. 1 posiedzenia w dniach 4 i 5 października 1935 r. Ł. 1–30;

Згідно з церковними даними 1901 р. в Лисятичах мешкали 2115 українців, 83 поляки, 21 німець, 210 євреїв (неукраїнці становили 13 % населення).³⁵⁹

Лисятичі, 1910-1915 рр.³⁶⁰

Галицька преса, аналізуючи рівень громадсько-політичної активності місцевого селянства, із сумом констатувала: «Лисятичі може найбільше і найкраще село в цілім стрийському повіті, та що з того! Воно мов скриня зверху гарна, котру черв'як розточує та й повно в ній шпар і кутів, де всяке сміття і плюгавство загіздилося. Така тут огида, мерзота і деморалізація, що тяжко собі навіть виобразити. Вже досить, коли один панок сказав: *Lysiatycze wziasc pod jeden dach i kryminal bylbu gotow* [Лисятичі взяти під один дах і тюрма готова – авт.].

Повно тут лукавства заздрості і фарисейства; кожен думає лише: Коби то чим скоріше до корчми! Коби хто хоч півлітра горівки заплатив! Коби то другого скривдити! Коби то я мав все, а другий нічого! Навіть церкви люди не шанують, бо замість уважати на відправу, одні розмовляють, другі сміються, треті стукають, так що священник мусить по кілька разів обертатися від престолу і упоминати та простити о спокій. Розуміється, що в такому селі панує жидова, і навіть нібито кращі та більше просвічені люди оминають крамницю християнську, а йдуть до жида. Жаль та й сором. Але тепер лише тільки згадую, та й звертаються до людей і кличу: покатайтеся та поправтеся! Як знайде

³⁵⁸ Dom boży na kresach Polski. „Nowości Illustrowane”. Nr 35, s. 9, 26 sierpnia 1905.

³⁵⁹ Діло. Львів. 1903, Ч. 80 с. 3

³⁶⁰ <https://kresy.org.pl/8276588,foto.html>

потреба, то другий раз більше напишу і відслоню всю огиду та й нікого не пожалую. Народолюбець».³⁶¹

У 1939 році у селі проживало 2490 осіб: 2305 українців, 40 поляків, 50 латинників, 80 євреїв, 15 німців. Діяли млин, молочарня, льодовня, цегельня, 4 кузні, тартак, 2 олійні, майстерня з виготовлення цементної дахівки, споживчий кооператив, позичкова каса, 2 корчми.

Єврейська громада³⁶²

Про євреїв Лисятич відомо небагато. У 1921 році тут проживало 133 євреї. Вермахт окупував місто влітку 1941 р. У вересні 1942 р. єврейське населення було депортовано до гетто Стрия.

Лисятичі, територія єврейського цвинтаря.³⁶³

³⁶¹ Каранда І. І. Громадсько-політична діяльність Зиновія Пеленського (1890-1943): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Каранда І. І.; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича – Львів – 2021. – С. 49. – 209с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Karanda_Iryna/Hromadskopolitychna_diialnist_Zynoviia_Pelenskoho_1890_1943.pdf?; Діло. Львів. 1898, Ч. 48, с. 3.

³⁶² URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/lysyatychy-jewish-cemetery/>

³⁶³ Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті початку ХХ ст. Можна припустити, що його зруйнували після Другої світової війни.

Будівля товариства «Сокіл» і ратуша, 1939 р.³⁶⁵

1366 року поляки і пруські хрестоносці одночасно напали на Литву, і сам польський король Казимир підступив під Белз, де в ті часи правив Юрій Наримутович. Звісно, у такій ситуації литовці боронитися не могли, отож musiли укласти угоду, згідно з якою частина руських земель відійшла польському королю. Саме у цьому договорі, датованому 1366 роком, і зустрічаємо першу згадку про Лопатин.

Останнім польським власником Лопатина 1908 року став граф Станіслав Вишневський з Кристинополя, який незадовго до початку Першої світової продав маєток львівському єврею Генрику Сухестову.

Після того, як палац, в якому тоді мешкав Сухестов, перетворився на згарище, власник постановив не відбудувувати його (надто дороге задоволення).

³⁶⁴ Лопатин // Надбужанщина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя: Істор.-мемуар. зб. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т. 2.; Данилюк Ю. З., Дмитрук В. І. Лопатин // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6 : Ла – Мі. – С. 268. – 784 с.: іл. – ISBN 978-966-00-1028-1.; Ашер Бараш (1889-1952) – єврейський письменник Електронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ) <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-hebrew/10403/>; Łopatyn// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1884. – Т. V. – S. 720. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/720

³⁶⁵ URL: <https://kresy.org.pl/8419651,foto.html?idEntity=8417879>

Палац Сухестова у Лопатині. 1909 р.³⁶⁶

З матеріалів, знайдених у руїнах, Сухестов звів симпатичну еkleктичну віллу, в якій його родина мешкала здебільшого влітку.

У вересні 1939 року маєток Сухестових привласнили росіяни, а Генрика арештували і відправили до в'язниці коло Бердичева. Втім, 1942 року, невдовзі по звільненню з в'язниці, він помер.

Нині у будиночку Сухестова розташована музична школа. Чудово, що вілла збереглася і служить громаді Лопатина, однак шкода, що ремонт, який здійснюється за кошти ЛОДА, порушив автентичний вигляд споруди: пластикові вікна і входні двері дещо псують загальне враження.

У 1931 році на 3247 жителів Лопатина був один лікар, дві повитухи і одна приватна аптека. У 1931 році в Лопатині проживали 3247 осіб (з них українців – близько 60 %, поляків – 25 %, євреїв – 15 %).

На 1939 рік тут було близько 3500 мешканців, у тому числі 1300 поляків, 1700 українців і 500 євреїв.

³⁶⁶ URL: <https://polona.pl/> (дата звернення: 05.06.2023).

Єврейська громада та Голокост³⁶⁷

Євреї з'явилися в Лопатині на початку ХІХ ст. Їх кількість точно оцінити важко. У «Географічному словнику Королівства Польського та інших слов'янських країн» зазначено, що в 1880 році в Лопатині проживало 225 євреїв, що становило близько 10% населення від всіх жителів (2302). На веб-сторінці Товариства Лопатин можна прочитати, що наприкінці ХІХ століття єврейська громада складалася з 314 осіб (з 2500), тобто приблизно 13 відсотків. У свою чергу, в «Енциклопедії єврейського життя до і під час Голокосту» міститься інформація про те, що при цьому кількість євреїв у місті залишалася на постійному рівні близько 500 осіб, тобто близько 15 відсотків населення. всі жителі.

У релігійному житті єврейської громади в Лопатині домінували хасидські двори в Белзі та Гусятині, які конкурували між собою. В господарському житті євреї займалися переважно торгівлею.

Під час Першої світової війни, ще в серпні 1914 року, єврейські будинки були пограбовані, а потім спалені російською армією. Солдати також спалили історичний палац, який належав єврею Генрику Сухестову.

Вілла Генрика Сухестова у Лопатині, 2020 р. Фото Ю.Гриніва.

У міжвоєнний період економічне становище міста погіршилося настільки, що багато євреїв покинули Лопатин. Проте культурно-освітнє життя вирувало. Кожна з релігійних громад мала свій храм – у місті було дві синагоги. Була також єврейська бібліотека товариства «Хатіква» (Надія). У містечку

³⁶⁷Cichecka-Wronowska B., Zarys dziejów Łopatyna. URL: <http://www.stowarzyszenielopatyn.pl/index.php/lopatyn-wczoraj> [dostęp: 02.01.2021]. Rąkowski G., Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. 3: Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, s. 225 <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/989-lopатыn/99-historia-spoleczności/137629-historiaspoleczności>; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 5, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1884, s. 720. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 830. The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 748.; Круглов А. Хроника Холокоста в Украине.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.

відбувалися базари та ярмарки, більшість крамниць належала єврейському населенню.

Перед початком Другої світової війни в Лопатині проживало близько 500 євреїв, що становило близько 14% населення від усіх жителів (3500).

У 1939-1941 роках місто перебувало під радянською окупацією. Німці увійшли в Лопатин 24 червня 1941 року. Відразу почалися контрибуції майна та примусова робота. Також у місті було створено гетто.

Восени 1942 року, ймовірно в жовтні, в Лопатині відбулася операція знищення, в результаті якої євреїв депортували до концтабору в Белжець.

Невдовзі, між 22 і 24 жовтня 1942 року, тих, хто залишився в місті, переселили до Радехова та Сокаля, звідки пізніше також депортували в Белжець.

28 жовтня 1942 року в Сокалі відбулася друга акція знищення, в результаті якої близько 60 євреїв було вбито на місці, а понад 2000 було депортовано в Белжець.

Взимку в гетто від голоду та хвороб, особливо від епідемії тифу, померло близько 4 тис. в'язнів.

27 травня 1943 р. гетто в Сокалі було ліквідовано – розстріляно близько 3 тис. осіб.

Багато євреїв з Лопатина також були перевезені до Станіславчика.

Будівля синагоги в Лопатині, 2000 р.

Замок Магерів, 1918-1935 рр.³⁶⁹

Магерів був заснований у 1591 році завдяки придворному короля Сигізмунда III Яну Магеру гербу Шеліга. Він побудував місто на власній землі, водночас бажаючи, щоб у ньому жили лише католики та – з певними обмеженнями – прибічники вірмено-католицької церкви та греко-католики. Така умова містилася в фундаційному привілеї, виданому 20 листопада 1591 року. Цим же актом поселення отримало магдебурзьке та саксонське міське право. Привілей місту підтвердив король Зигмунт III 10 березня 1595 р. Також у 1595 р. завдяки щедрості Анджея Белжецького була заснована римо-католицька парафія.

³⁶⁸Magierów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1884. – Т. V. – S. 895. (пол.) – S. 895—897. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/895; Kutowa Wola–Malczyce, Warszawa 1884, s. 896.

³⁶⁹Палац під назвою Замок, ймовірно, збудував сам Ян Магер у XVI столітті. До початку Першої світової війни все було прикрашено меблями епохи Людовиків XV і XVI, Ампіру та Луї Філіпа. Також у замку була велика колекція творів мистецтва – живопис, бронза, порцеляна, килими, срібло та графіка, зібрана Глоговськими у XVIII столітті. Розписи розташовувалися в галереї на першому поверсі та частково в каплиці. Одним із найцінніших полотен була колекція картин Смуглевича, що відображала важливі моменти з історії Польщі. Під час Першої світової війни та Жовтневої революції (1917 р.) було завдано великої шкоди. Колекція мистецтва, меблі, велика бібліотека, сімейні та історичні реліквії були майже повністю знищені або вкрадені. З численних картин Смуглевича збереглося лише три, зокрема фрагмент «Смерті Адама Семенського під Віднем». Статуям гетьмана Станіслава Жолкевського, короля Яна III Собеського, його батька Якуба та Міхала й Кароля Радзивіллів, що стояли на величезному подвір'ї, були відрубані голови, руки й ноги. Зберігся лише ландшафтний парк, розташований на 5 тис. га, з деревами, висадженими ще у XVIII столітті. До кінця 1939 року замок було повністю відреставровано. Під час Другої світової війни він був зруйнований і розграбований, а в 1946 році підірваний. <https://kresy.org.pl/8830315,foto.html?idEntity=8830311>; Олег Стасюк Забутий замок Руди Магерівської. URL: <https://zbruc.eu/node/74160>

Інфраструктура новозаснованого Магерова включала, зокрема, ратушу, лавки та лазню. Залучалися ремісники, пивовари, розвивалася торгівля медом. Серед місцевих продуктів особливої популярності набули хліб і шапки, навіть звані магієрками.

Під час Другої Північної війни в 1657 році під Магерово відбулася битва, в якій польське військо під командуванням Стефана Чарнецького перемогло більшу армію трансільванського князя Єжи Ракоці.

Шляхом одруження Барбари Магірівни місто потрапило до рук Миколая Белжецького гербу Ястшембець та його спадкоємців. Син Барбари та Миколая, галицький каштелян Ян Белжецький (бл. 1550-1642) звів ще один храм латинського обряду, що стало запорукою успіху фундатора в битві. Наступними власниками міста були Глоговські гербу Грімала, потім Семенські і, нарешті, граф Олександр Стадніцький.

Принаймні двічі Магерів був спустошений великими пожежами (1769, 1790), двічі також постраждав від катастрофічних злив (1813, 1817), які призвели до голоду. У 1831 році багато жителів померло внаслідок епідемії холери.

У 1914 році в околицях міста точилися запеклі бої між австро-угорською та російською арміями. У 1920-1944 роках Магерів належав до Равського повіту Львівського воєводства і був осідком сільської гміни. У середині 30-х років у ньому було 330 будинків, пошта, телефонна та телеграфна станції.

Після 1945 року місто опинилося в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки. З 1991 року входить до складу незалежної України.

Німецькі війська в Магерові, 13 вересня 1939 р.³⁷⁰

³⁷⁰URL: <https://kresy.org.pl/10268187,foto.html?idEntity=8831406//> (дата звернення: 08.06.2023).

Єврейська громада³⁷¹

Засновником містечка був Ян Магер, гербу Шеліга, шляхтич Сигізмунда III. Збудував він осаду на власних ґрунтах, назвав її Магерів, і 20 січня 1591 року у Липнику Руді Магерівській надав такий привілей: «Хочемо, аби там вічно прославляли Бога згідно з обрядом віри римо-католицької, не дозволяючи осідати жодному відщепенцю, осудженому апостольською столицею; а якщо хтось з міщан католиків відійшов від римської церкви, повинен бути з міста вигнаний, власність його повинна бути забрана або продана. Вірних грецької та вірменської віри допускаю до міського права, забороняючи їм лише займати пост бургомістра. Євреїв як рід плюгавий, хитрий і проти християн через свою віру неприхильний і підступний виключаю і постановляю: щоб їх не приймали; щоб міщани їм будинків не здавали в оренду і не продавали, і наступники мої під жодним приводом їх до міста не впускали»³⁷². 10 березня 1595 р. привілей місту підтвердив король Сигізмунд III.

Єврейський цвинтар в Магерові³⁷³

Євреї Магерова вперше згадуються в 1629 році. Наприкінці XVIII століття євреї займалися здебільшого ремеслами (обробка шкіри, кравецтво) та торгівлею. У 1880 році єврейське населення налічувало 1138 осіб (40,6% від загальної кількості населення). Незважаючи на розпочату імміграцію до США наприкінці 19 століття, у довоєнний період єврейське населення з кожним роком зростало. У 1900 році в Магерові проживало 1322 євреї (41,8 % від загальної кількості населення), а в 1910 році – близько 1,5 тис. На початку XX століття діяли три синагоги. У той час тут проживали Ар'є-Лейб Рокех та його син Нохум-Арон із хасидської династії Белза. Створено товариство «Бікур

³⁷¹ Magierów Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, vol. 5, eds. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warsaw 1884, p. 895. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_V/896

³⁷² Там же. – С. – 896.

³⁷³ URL:<https://www.e-sjf-cemeteries.org/survey/maheriv-jewish-cemetery/>

Холім», «Лінас ха-Цедек» та інші громадські організації. Під час Першої світової війни майже всі єврейські будинки та синагоги були спалені. У 1921 році єврейське населення скоротилося майже до 600 осіб (50% від загальної кількості населення). У міжвоєнний період діяли сіоністські організації, працювали дві єврейські школи.

Точний час заснування єврейського цвинтаря невідомий. Спочатку він з'являється на кадастровій карті 1854 року. Пізніше, у 1860-1880-х роках, він з'являється на картах Австро-Угорщини. У 1939 році він був позначений на польських картах *Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG)*. За словами місцевих жителів, цвинтар зруйнували за радянських часів.

Чисельне зростання єврейської громади Магерова на межі ХІХ-ХХ століть було зупинено еміграцією, переважно до США.

На 01.01.1939 в Магерові проживало 3090 мешканців, з них 1440 українців-грекокатоликів, 300 українців-римокатоликів – хлібороби, 600 поляків – не хлібороби, 750 євреїв³⁷⁴.

Голокост³⁷⁵

У 1939 році Магерів опинився під радянською окупацією, а в червні 1941 року в місто увійшли німецькі війська.

Навесні 1942 року єврейську громаду Магерова було знищено – частину людей розстріляли на місці, а решту наприкінці вересня та на початку жовтня 1942 року відправили до Рави Руської, а звідти до табору смерті в Белжець.

Ліквідаційна акція в Раві Руській тривала від 7 до 10 грудня 1942 року.

Німецькі війська входять в Магерів, 1941р.³⁷⁶

³⁷⁴ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 65. 121. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>

³⁷⁵ The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, vol. II A, eds. Geoffrey P. Megargee, p. 819.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, vol. 2, eds. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, p. 783.; URL: https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/1038-magierow/99-historia-spoleczności/137638-historia-spoleczności#footnoteref1_sq1jiqu

³⁷⁶ URL: <https://archiwum.allegro.pl/oferta/wehrmacht-magierow-ukraina-1941-i8105092647.html>

Меденичі, 1910 р.³⁷⁸

Перша історична згадка про Меденичі походить з 1395 р., коли польський король Ягайло, будучи з візитом в Меденичах, підписав шляхтичеві Яхнові грамоту про власність села. Меденичі існували ще в добу Галицько-Волинського князівства, бо через Меденичі проходив скорочений шлях на північ і північний захід, то ж можливо, тим шляхом проходили численні валки із сіллю, що її виварювали в Дрогобичі. Треба сказати, що сіль у давнину була важливим продуктом тодішньої торгівлі.

Після розподілу Польщі в 1772 р. Меденичі, разом із приналежними державі маєтками, увійшли в склад австро-угорської монархії.

³⁷⁷Medenice // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1885. – Т. VI. – S. 225 – 228. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/225; Василь Лаба / о. Михайло Олійник Історія селища Меденичі від найдавніших часів. – Львів, 2018. – с.144.; Ханас В. До історії структур правопорядку та судово-в'язничної системи на Медениччині у другій половині XIX – першій половині XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Гол. ред. Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. М. Галів, В. Ільницький, В. Футала. – Спецвипуск III. – Дрогобич: Повіт, 2017. – С. 107-120. – 450 с. URL: [file:///C:/Users/38067/Downloads/dkz_2017_Spets.vip.3_12%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/38067/Downloads/dkz_2017_Spets.vip.3_12%20(1).pdf); Ю. Середяк Меденичі /Дрогобиччина – Земля Івана: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. <https://drohobychyna.com.ua/section/sb-istoriya/sela-drogobichchini/medenichi/>

³⁷⁸ URL: https://www.kolekcjonerski.com.pl/p,medenice_ck_sad_i_kosciol_1910r,635,76.html

З ревізії Перемиської землі з 1682 р. в Меденичах було "різних осілих халуп 140, бровар, млин і корчма".

Українці в Меденичах становили значно більший відсоток, ніж всі інші мешканці. Урядовці суду, пошти, поліції, в'язниці, учителі – говорили польською мовою.

Основним центром заробітчанства мешканців Меденич був бровар, що виробляв непогане "меденицьке" пиво. Бровар належав доктору Колішеру. Цей бровар орендував єврей Остерзетцер, що ставився прихильно до українських справ, і завжди частував у броварі українських артистів заїзних театрів не тільки добрим пивом, але й доброю вечерєю.

Учні Меденицької школи, 1935 р.³⁷⁹

Адміністративний центр Меденич, що стягав людей до містечка з різних сіл, був повітовий суд. Суд містився в двоповерховому будинку, в якому теж мали свій осідок пошта і поліція. Судові урядовці були переважно поляки. Секретарем суду був старорусин Василь Макар, суддею був Юліян Менцінський, заарештований та вивезений у Сибір, де і помер, та возний Раделицький. За часів ЗУНР повітовий суд в Меденичах мав чисто український характер, а урядові судові печатки були з написом "Повітовий Суд в Меденичах" і мали посередині герб – галицького лева.

У 1934 р. в осідку читальні нараховувалося 700 дворів, з них українських – 360, польських – 303, єврейських – 37. В Меденичах діяла церква, костел, синагога, польська школа, повітовий суд, адвокатська канцелярія.³⁸⁰

В Меденичах діяла аптека та лікар. Звичайно, і аптекар і лікар були євреї. Останнього лікаря-єврея, коли його гестапо мало забрати у гетто, вночі (за його

³⁷⁹URL: <https://one.bid/ru/pocztowki-ukraina-josefsberg-k-medenice-drohobycz-szkola-1935/1764011>

³⁸⁰Марія Чепіль Читальня "Просвіти" в Меденичах //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 19/2010 С. 303

згодою) забрали в лави УПА, разом із жінкою і дитиною. Яка подальша його доля, невідомо.

Крім української споживчої кооперативи та Районної Молочарні було в Меденичах теж і "Кулко рольніче", м'ясна крамниця поляка Боцяна та двадцять жидівських крамниць різного типу з матеріалами на вбрання, з залізними виробами, зі шкірою і шкіряними виробами, торгівля збіжжям, цукорня, дві пекарні, фабрика содової води, склад будівельних матеріалів і дошок та інші. Всі ці крамниці у 1939 р. зникли з приходом більшовиків, а більшу частину товару пограбовано місцевими комуністами і їх помічниками з Летні, Опарів та Ріпчиць.

Єврейська громада³⁸¹

Ми маємо ознаки існування єврейської громади в Меденичах з середини 19 століття. Єврейська громада не була незалежною, а радше залежала від гмінної ради Дрогобича. Тим не менш, у Меденичах існували місцеві комунальні функціонери та установи, такі як рабин, шохет (ритуальний забійник), синагога та ритуальна лазня (міква). Меденичі були центром для єврейських сімей, які були розкидані по селах регіону. Рабин Ашер Ха-Леві (Asher Ha-Levi) служив рабином в Меденичах до Першої світової війни. Вплив белзьких хасидів у тій місцевості був великим.

Більшість єврейського населення була зайнята торгівлею, а певна частина заробляла собі на існування сільським господарством. У період між двома світовими війнами кількість євреїв, зайнятих у сільському господарстві, зменшилася, і в 1928-1930 рр. було лише чотири родини (20 душ), які заробляли на життя землеробством. Єдина пекарня була у власності євреїв. Родина Хаїма Зусмана була помітною серед гуртових купців. Він також займався широкою благодійною діяльністю.

Вже перед Першою світовою війною в Меденичах була група сіоністських активістів. Їхня робота тривала й після 1918 року. Вісімнадцять чоловік проголосували за сіоністський конгрес у 1927 році і 17 за конгрес у 1935 році. Голоси віддали генеральним сіоністам. У 1930 році було засновано відділ «Achva».

Величезна повінь спустошила місто в 1927 році, залишивши 90% єврейського населення без даху над головою. Так само була зруйнована синагога, а також вода затопила школи Тори. Лише через кілька років громаді вдалося оговтатися від цього стихійного лиха та відновити свої засоби до існування.

За радянських часів у 1939-1941 рр. для євреїв Меденич, як і для всього району, відбулися далекосяжні зміни в громадському та господарському житті.

З приходом німців до міста на початку липня 1941 року відбулися погроми єврейського населення. Кілька людей загинули та отримали поранення. Невеликій громаді важко було жити в ворожій атмосфері. Кілька єврейських

³⁸¹ "Medenice" - Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, Volume II (Medenychi, Ukraine). URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00308.html; Book of Drohobycz, Boryslaw and the Region, Tel Aviv, 1959, pages 185-187.

сімей залишили місто восени 1941 року, щоб шукати притулку в родичів у Дрогобичі та Бориславі. Через це єврейське населення в цей період скоротилося приблизно до 140 осіб. Взимку 1941-1942 рр. єврейські родини з навколишніх сіл були депортовані до Меденич, і кількість євреїв зросла до понад 200 осіб (за іншим джерелом – 213 осіб).

У серпні 1942 року Євреїв Меденичів відправили у концтабір в Белжець.

Згідно з радянськими архівами та свідченнями, зібраними YAHAD - IN UNUM, колону євреїв розстріляли посередині між Меденичами та Гірським (Гірське). За результатами досліджень важко підтвердити, чи були розстріляні євреї лише вихідцями з Меденичів. Ймовірно, їх збирали з усіх довколишніх сіл. За словами очевидців Марії Р. (свідок № 1821) та Стефанії М. (свідок № 1822), євреїв розстрілювали невеликими групами в глиняному кар'єрі, який знаходився біля дороги. Розстріл виконали німці. За словами Стефанії М., євреям довелося роздягнутися, а їхній одяг був відібраний могильником як нагорода за те, що вони викопали та засипали яму.³⁸²

Стефанія М. згадує: «Цього дня були присутні двоє німців. Німець хотів вибрати собі на розстрілі гарну дівчину 17 років. Їхні батьки відмовилися віддати її йому, і її вбили. Євреям доводилося роздягатися до нижньої білизни. Їх вишикували перед могилою. Двоє німців одночасно вистрілили з кулеметів. Один стріляв спереду, другий ззаду. Усі євреї були вбиті одним пострілом. Було близько сорока». (Свідок №1822, допитаний у Меденичах 31 серпня 2013 року).

Марія Р.

Стефанія М.

³⁸² Розстріли євреїв у Меденичах. Свідки №1822, № 1821 допитані у Меденичах 31 серпня 2013 року. URL: <http://yahadmap.org/#village/medenychi-lviv-ukraine.625>

Місце розстрілу біля дороги, на виїзді з Меденичів, у напрямку Гірське.

Меденичі, братське поховання.³⁸³

³⁸³ URL: <https://vanishedworld.blog/2020/02/27/towards-the-carpathian-mountains/#more-5092>

Миколаїв, площа ринок. 1912 р.³⁸⁵

Місто Миколаїв розташоване неподалік від річки Дністер, за 3 км від залізничної станції Миколаїв-Дністровський. Воно є районним центром Львівської області.

Засноване 20 лютого 1570 року і назване на честь сандомирського хорунжого, секретаря короля Сигізмунда II Августа і старости дроговизького Миколи Тарла.

У той час головним заняттям міщан були рільництво, ремесла і торгівля. Наприкінці XVI ст. у місті вже були цехи гончарів, шевців, пекарів, різників. Згідно з королівським привілеєм у Миколаєві двічі на рік проводились ярмарки, а раз на тиждень у вівторок – базари.

На території Миколаївського району відомо 15 поселень епохи енеоліту (III тис. до н. е.) поблизу сіл Більче, Верин, Гірське, Криниця, Крупсько, Прийма, Раделичі, Рудники та Тростянець.

Корінні миколаївці себе називали «копачами». Ця історична самоназва пов'язана з тим, що упродовж століть місто славилося своїм гончарством. Глину копали тут же, гончарський цех був чи не найпотужнішим у місті, а вироби місцевих майстрів продавалися по всій Галичині і навіть в Угорщині.

Ще одним свідченням на користь Миколаєва є те, що знаменитий меценат, польський граф Станіслав Скарбек, який подарував Львову перший театр, був похований саме в околиці цього містечка, у родовій усипальниці. Граф, який

³⁸⁴ Mikołajów// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wieku», 1888. – Т. IX. – S. 402-405. (пол.) – S. 402-405. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/; Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. МИКОЛАЇВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. - 790 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mykolaiiv_misto

³⁸⁵ <https://polona.pl/item/mikolajow-rynek-mikolaiv-rinok,MTAyMjY0NA/0/#info:metadata>

був відомий своїм невгамовним характером, придбавши тутешні землі, вирішив збудувати тут величавий сиротинець на кілька сотень осіб. Адже мати графа загинула при пологах, а батько помер, коли хлопчикові було чотири роки. Тож від малих років С. Скарбик ріс круглою сиротою. Вочевидь, ця незагойна рана і змусила графа збудувати на Галичині сирітський заклад, подібних якому було лише кілька у всій Польщі.

Свої маєтки вмираючий граф заповів фундації свого імені з наказом звести біля Миколаєва цілий палац, де мали виховуватися сироти від семи років і до

С. Скарбик
Джерело: <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/131649/>

повноліття, та здобувати не тільки чудову освіту, але й фах, який би їх годував все життя. Сиротинець запустили аж через 30 років по смерті С. Скарбика, у 1875 році, але й нині він вражає своїми масштабами і, без сумніву, є найфундаментальнішою будовою в Миколаєві.

Щоправда, у 1939 році радянська влада розмістила у ньому кавалерійський полк, згодом німці утримували тут полонених, далі совети вже тримали тут полонених німців, які будували цементний завод, а в 1965 році тут відкрили психіатричну лікарню на півтори тисячі пацієнтів, чим шляхетну справу С. Скарбека – допомогти дітям-сиротам стати на ноги – остаточно спалюжили.

Доброчинний заклад для сиріт і убогих³⁸⁶

³⁸⁶URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/kudy_poihaty_na_vyhidni_zi_lvova_do_mykolaieva_nad_dnistrom_103685.html (дата звернення: 10.05.2023).

Миколаїв, 1908-1912 роках³⁸⁷

Після 1-го поділу Польщі 1772 (поділи Польщі 1772, 1793, 1795) Миколаїв відійшов до Австрії (від 1867 – Австро-Угорщина). Було відмінено всі іmunітети магдебурзького права.

Скасування панщини (1848) сприяло розвитку міста.

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) місто увійшло до складу Західноукраїнської Народної Республіки.

18 травня 1919 р. Миколаїв зайнятий польськими військами.

1919-1939 рр. належав Польщі.

У серпні 1920 р. загони Червоної армії на два дні захопили місто. У роки панування Польщі Миколаїв залишався типовим провінційним містечком.

24 вересня 1939 р. зайнятий Червоною армією. Від 1939 – у складі УРСР.

На початку німецько-радянської війни 1941-1945 рр., в ході Другої світової війни, 1 липня 1941 Миколаїв окупований, включений до складу Генеральної губернії.

У роки окупації вивезено до Німеччини понад 100, загинуло понад 1200 мешканців.

29 липня 1944 звільнений військами Першого Українського фронту.

У Миколаєві народилися письменник і громадський діяч М. Устиянович, письменниця Уляна Кравченко (Ю.Шнайдер), історик літератури, критик і перекладач М. Мочульський.

³⁸⁷ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 11.05.2023).

Єврейська громада та Голокост³⁸⁸

Серед перших поселенців у місті Миколаєві євреїв не було. Більше того, міщани добилися у тодішнього орендатора міста сокальського і самбірського старости Юрія Мнішка у 1595 р. в доповнення до локаційного магдебурзького привілею від 20 лютого 1570 р., конфірмованого королем Стефаном Баторієм у 1576 р., нового привілею, затвердженого королем Сигізмундом III у 1596 р. В цьому привілеї було записано «оскільки з вкоріненням і розродженням жидів по містах наших більша шкода ніж користь і більша нужда ніж збагачення походить, тоді на прохання тих же міщан наших дозволяємо і постановляємо, щоби жоден жид в місті нашому названому Миколаєві і на передмістях не бдувався, ні жодного помешкання не мав і купецтва жодного не привозив...».

Площа ринок. Східний бік, 1930-ті роки³⁸⁹

Привілей діяв до другої половини XIX ст., поки Австро-Угорщина остаточно не відмінила всі обмеження та імунітети. Євреї селилися в сусідніх містах Вербіжі, Роздолі, Ричагові, Берездівцях, а також в таких великих селах як Демня чи Розвадів, але в Миколаєві їх не було. Можливо тому у місті була всього одна корчма, яка належала до вїтївства і знаходилася на території нинішньої гімназії ближче до валу. У 1631 р. вїтївство в Миколаєві отримав шляхтич Микола Врублевський. Новий вїт вступив відразу в конфлікт з міщанами. Обидві сторони почали писати скарги одна на одну. Врешті міщани бойкотували вїтївську корчму. Найближча корчма була на Приймі “за рогачкою”. Її тримала одна єврейка, не сміючи порушувати магдебурзького привілею і переноситись в межі міста. Видно смачна була горілка і привітна

³⁸⁸Mikołajów// Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1888. – Т. IX. – S. 402-405. (пол.) – S. 402-405. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_VI/; Леонтій Войтович Євреї і Миколаїв. URL: <https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/yevreyi-i-mikolayiv.html>; Захарій Роман Мойсей Шор – асіріолог, історик єврейства Східної Європи / Р. Захарій // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – Львів, 2009. – № 51. – С. 176. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N51_Hebreyskyu_Lviv.pdf?PHPSESSID=itk9ae4bpp25goeokoosvrl0; Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, т. II А, red. Geoffrey P. Megargee, s. 805–806.; Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, т. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 822.; Круглов А. Хроника Холокоста в Україні. – Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/node/137676>

³⁸⁹ URL: <http://mykolayiv.org/detail/mikolayiv-retro-svitlini/photo/retro-fotocentr-mista/> (дата звернення: 11.05.2023).

корчмарка, раз миколаївські любителі випити ходили аж на Прийму, а на вїтївство так і не вступили жодного разу. І здався Микола Врублевський. Продав своє вїтївство (тодішнє право таке дозволяло) і разом з дружиною Софією з Конецких покинув Миколаїв. А на Прийму до єврейки ходили ще хлопці і після того.

У 1870 р., користуючись зміною законодавства, до Миколаєва прибула перша єврейська родина Шоррів (Schorr). Цю першу родину міщани відразу ж завантажили на “трагачі” і вивезли за стрийську рогачку. Але невдовзі Шорри вернули з жандармом, який пояснив міській владі право євреїв за новим законодавством. Самі Шорри також не забули обдарувати посадника та райців дарунками і пізніше продовжили цю традицію і надалі присилаючи на свято “гамана” вино та печиво макігічі. Це була поважна старозавітна родина, яка дотримувалася всіх предписів. Шорр носив бороду і пейси, Шоррова голила голову і носила перуку та бінді – покриття голови шите перлами. Шорр тримав при Стрийській вулиці склеп блаватних товарів, потрібних всім господарям. На суботу родина наймала т. з. “шабез-гоя”, бо предписи забороняли їм що-небудь робити. Цікаві міщани потім випитували того як там “у жидів” та переповідали небилиці.

До 1900 р. євреї швидко розселилися в місті, опанували його центр і Стрийське передмістя та завоювали торгівлю. Було збудовано аж дві синагоги. Але родина Шоррів залишалася поважною і шанованою у місті. В цій родині у 1874 р. народився син Мойсей. Як і інші єврейські хлопчики він бігав в шапочці з пейсами і розмовляв жаргоном – мішаниною українських та німецьких слів, зовні нічим не виділяючись.

Мойсей Шорр (Schorr Moses 10 травня 1874 – 8 липня 1941.) був дитиною обдарованою. Це помітили не тільки батьки, але й миколаївський рабин, який навчав хлопчика. За його порадою Мойсея віддали до Віденської семінарії для рабинів (Israelitisch–Theologische Lehranstalt).

Мойсей Шорр

Там також відзначили здібності вихованця і він уже сам продовжив навчання у Віденському, Берлінському та Львівському університетах ((1893-1900 рр.). Також виходець з Галичини відомий австрійський семітолог і орієнталіст Давид Генріх Мюллер спрямував Мойсея Шорра в царину давніх семітських мов, зокрема асирійської. Якраз розпочалося розшифрування клинописних табличок з розкопок асирійської столиці Ніневії.

Захистивши без проблем докторат, з 1904 р. М. Шорр працював у Львівському університеті як приват-доцент, викладаючи семітські мови та історію Близького Сходу. У 1910 р. він став ад’юнктом, а у 1916 р. отримав звання заслуженого професора східних мов та історії Стародавнього Сходу. З 1918 р. учений був членом Орієнталістичної комісії Польської Академії знань. У 1923р. Мойсей Шорр створив у Львові Орієнталістичне товариство і став редактором видання “Орієнталістичний річник” (“Rocznik Orientalistyczny”). З

ініціативи вченого у Львівському університеті розпочалося систематичне викладання семітських мов (гебрейської, арабської, асиро-вавилонської, арамейської).

В першій половині ХХ ст. Мойсей Шорр був вченим відомим у всьому світі. Він досліджував суспільні, політичні та економічні відносини періоду Старовавилонського царства (кінець ХІХ – кінець ХVІ ст. до н. е.) та періоду правління царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Він був одним з перших дослідників знаменитого кодексу Хаммурапі. Зусиллями М.Шорра у Львівському університеті було створено першу на українських землях колекцію пам'яток месопотамської культури. Започаткував цю колекцію у 1922 р. товариш Шорра аматор-сходознавець Адам Чежовський, родина якого теж мала миколаївські корені. А.Чежовський працював інженером на будівництві залізниць неподалік Багдаду, він бував на розкопках Ашшура, Ніневії та Німрода, де просто купляв у місцевих жителів знайдені старожитності. Завдяки спільним зусиллям науковців Львівського університету, Міністерства закордонних справ Польщі, Британського уряду та Департаменту старожитностей при Міністерстві освіти Іраку М. Шорром було ініційовано проведення розкопок та збирання пам'яток стародавньої історії.

У 1899-1923 рр. вчений також викладав у Єврейському педагогічному інституті єврейську релігію та історію. У 1918р. М. Шорр за видатний науковий внесок у дослідження семітології став членом Польської академії наук. У 1923 р. М. Шора обрали професором семітології у Варшавському університеті, куди він переїхав у 1924 р. У 1928 р. він став одним із засновників і першим ректором Інституту єврейських досліджень (Zydowski Instytut Historyczny).

Після початку Другої світової війни М. Шорр вступив до Єврейського цивільного комітету, а 6-7 вересня покинув Варшаву. Советська інтервенція

застала його в Острозі і 10 вересня він був заарештований НКВД. Його тримали у в'язницях у різних містах Західної України – спершу у Луцьку, потім у Рівному, а згодом у Львові. У першій половині 1940 його перевезли до Москви, ув'язнили у відомій Луб'янці і тримали в одній камері з активістом Бунду (Bund) Віктором Альтером, поетом В'ячеславом Броневським та польським сенатором

від Строніцтва народного (Stronnictwa narodowego-SN) професором Станіславом Глабінським (як він говорив: «Ми зав'язали такі міцні стосунки, що спали разом на одній лавці»).

Спроби звільнити Шора, які робив польський уряд у вигнанні за посередництва Ватикану і Державного департаменту США, не зазнали успіху і 17 квітня 1941 року Шора засудили до 5 років примусової праці. Його забрали до концентраційного табору в Узбекистані, де він захворів і помер у табірній лікарні 8 липня 1941 року. Поховали Шора у братській могилі.

Польський уряд дізнався про його смерть лише напередодні 1942 року, після встановлення дипломатичних відносин між польським лондонським і советським урядами. Польський уряд намагався визволити його вдруге, плануючи призначити його головним рабином армії Андерса, яка формувалася в той час, але було вже запізно. Посмертно Шор був нагороджений польським Золотим хрестом за заслуги. Вулиці, названі на честь М. Шора, є в Єрусалимі, Тель-Авіві та Голоні.

Голокост

Згідно з переписом 1931 року в Миколаєві проживало 559 євреїв, а в середині 1941 року їхня кількість оцінювалася в понад 600. 10 червня 1942 року в місті було зареєстровано 614 євреїв.

1 липня 1941 року німецькі війська увійшли до Миколаєва. У серпні 1941 року в місті була створена німецька цивільна адміністрація; Миколаїв увійшов до Стрийського повіту дистрикту Галичина. У місті діяла німецька військова поліція та відділ української допоміжної поліції.

Німецькі військові у Миколаєві, 1 липня 1941 р.³⁹⁰

Влітку 1941 року німецька окупаційна влада наказала створити юденрат. Його головою став адвокат Зальцберг. Також було сформовано невелику єврейську поліцію. Євреям було наказано носити білі пов'язки з синьою зіркою Давида; усіх єврейських мешканців міста було переписано, а їхнє майно конфісковано. Вони також повинні були платити велику контрибуцію німцям. Їх змушували виконувати примусові роботи, наприклад, у каменоломнях. З

³⁹⁰URL:<https://mykolaiv.info/statti-ta-naukovi-pratsi/zagadki-mikolayivskih-tankiv-prodovzhennya.html//>
(дата звернення: 11.05.2023).

серпня по вересень 1941 року частину чоловіків-євреїв відправляли на важкі роботи в карпатські ліси. Лише кільком людям вдалося втекти. Євреї-ремісники з Миколаєва були звільнені від примусової праці, оскільки працювали безпосередньо на німців.

Так звана акція депортації була розпочата на початку вересня 1942 року. Близько 500 євреїв було депортовано до німецького нацистського табору смерті в Белжець, а кілька десятків було вбито на місці. 7 жовтня 1942 року німці видали наказ до кінця місяця перевести решту євреїв до Стрийського гетто. У місті дозволялося залишатися лише лікарям і фармацевтам, збирачам сміття та євреям, які працювали на юденрат.

Після Акції в Миколаєві ще залишилося багато працездатних євреїв. Це була група близько 100 осіб; 57 з них були зайняті в юденраті. Решта, ймовірно, були лікарями, дантистами та фармацевтами. Євреї жили на огороженій території, яка в деяких джерелах описується як залишки гетто. Усі вони були розстріляні у двох «акціях» – 5 лютого та 12 червня 1943 р. Підраховано, що у 1942-1943 рр. у місті було вбито близько 200 євреїв.

У Миколаєві є невелике єврейське кладовище, поруч із християнським. Поки християнський цвинтар розширюється, єврейський залишається таким, яким був. Поряд – яр, місце масового розстрілу миколаївських євреїв.

Жоден меморіал не позначає братську могилу.

Миколаїв, єврейський цвинтар. Дата найдавнішого надгробка – 1873 р.³⁹¹

³⁹¹ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/mykolayiv-jewish-cemetery/> (дата звернення: 22.05.2023).

Мостиська, 1904 р.³⁹³

Мостиська (пол. *Mościska*) – місто, адміністративний центр Мостиської міської громади, Мостиського району, Львівської області, до 2020 р. районний центр колишнього Мостиського району. Розташоване на березі річки Січна в західній частині Сянсько-Дністровської вододільної рівнини за 14 км від кордону з Польщею. Через місто проходять важливі транспортні комунікації: міжнародний автошлях, територіальний автошлях, та залізниця Львів – Краків.

Стара назва поселення "**Мостища**" вперше згадується у 1244 році у Галицько-волинському літописі³⁹⁴ у зв'язку з битвою на річці **Січній** поблизу

³⁹² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Pod red. F. Sulimierskiego. – Т. VI. – Warszawa, 1883. – S. 693-701. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/693;

Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1900. – Cz. 1. – Т. 2. – S. 313. (пол.). URL: <https://polona.pl/item/herbarz-polski-wiadomosci-historyczno-genealogiczne-o-rodach-szlacheckich-cz-1-t-1,MTAzNTU5MDA/354/#info:metadata>; О.В. Андрощук.. МОСТИСЬКА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2010. - 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mostyska_mst; Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 51, 69.; <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf>;

URL: <https://kresy.org.pl/7846152,foto.html?idEntity=7836051>;

URL: <https://sztetl.org.pl/media/105595-mosciska-zespol-pilkarski-jutrzenka-mosciska-1935>;

URL: <https://sztetl.org.pl/en/search/google/Mosciska>;

³⁹³ <https://kresy.org.pl/8059276,foto.html?idEntity=8059208>

³⁹⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit24.htm>

Мостища, в якій військо *Данила Галицького* розбило загни претендента на Галицький престол, Чернігівського князя *Ростислава Михайловича*. В часи Галицько-Волинського князівства містечко було значним торговельним і ремісничим центром.

Торгівля на ринковій площі в Мостиську, 1906 р.³⁹⁵

В 1404 році місту надано магдебурзьке право. Як і кожне місто, яке користувалося цим правом, Мостиська мали типову забудову: в центрі — ринок з ратушею, від нього у всі чотири сторони прямі вулички. Тут кожного тижня відбувалися торги й один раз на рік — великий ярмарок, які сприяли зростанню міста, розвитку ремесла і торгівлі. В середні віки місто було добре укріплене, мало довкола рови, мури, вали, які захищали населення від ворожих нападів.

У 1437 році власником вийтвства в Мостиськах був Пйотр Цебровський гербу Голобок.

У XVII ст. в місті було 16 цехів, у тому числі кравецький, ткацький, бляхарський, шевський, столярський, різницький, ковальський, кушнірський, пекарський та інші. Кожен цех торгував своїм товаром у будках. Предметом торгівлі були також велика рогата худоба, коні, свині, полотна, сіль, фрукти, овочі та збіжжя. Торгівля велася на ринковій площі.

Якщо говорити про розвиток Мостиська як міста, то поштовх до його розширення відбувся вкінці XVIII ст., а точніше з 1772 року, коли під час першого поділу Речі Посполитої Галичину захопила Австрія. Саме в цей час стався економічний і культурний ріст міста.

³⁹⁵ URL: <https://kresy.org.pl/8059265,foto.html?idEntity=8059208>

Вкінці XVIII ст. в місті проживало близько 2240 мешканців, серед них було 1300 католиків, 240 греко-католиків та 700 євреїв.

В той час місто Мостиська було відоме виробництвом тонкого льняного полотна.

У 1880-х рр. у місті Мостиська існувало кілька дрібних підприємств, а це цегельня, броварня, два млини. В місті чотири рази на рік відбувалися великі ярмарки, куди приїздили ремісники та торговці з усієї Львівщини та навіть сусідніх регіонів.

В цей період було створено відносно сприятливі умови для розвитку освіти і шкільництва. У кінці XIX — на початку XX ст. шириться діяльність Української Національно-Демократичної Партії, завдяки якій в Мостиськах було утворено ряд українських організацій: кредитна спілка «Народний дім в Мостиськах», філії товариств: «Просвіта», «Сільський Господар».

Хор Товариства народної школи в Мостиська

Уже на початку XX століття кількість жителів значно зросла і їх нараховувалось 4590 мешканців.

Досить непростим був період Першої світової війни (1914-1918 рр.). В роки війни місто опустіло та постраждало.

Згідно з пактом Ріббентропа-Молотова, підписаним 23 серпня 1939 року, Мостиська стали українським містом, а з 17 січня 1940 р. районним центром Мостиського району, Дрогобицької області, УРСР.

В роки німецької окупації євреї, яки становили велику частину населення, були зігнані в гетто, а згодом знищені. У повоєнному населенні доля євреїв, історично досить велика, була мізерною.

Єврейська громада та Голокост³⁹⁶

Євреї оселилися в Мостиськах із середини XVI ст. Під час повстання Хмельницького 1648–1649 рр. місто було зруйноване, громада зазнала величезних втрат. Її реконструкція тривала десятиліттями. До кінця XIX століття світогляд формував переважно хасидизм, але з часом Гаскала та сіонізм все швидше набирали популярності.

Єврейська футбольна команда «Jutrzenka». Мостиська, 1935 р.³⁹⁷

У 1880 році з 4181 жителя євреї становили 2073 особи, тобто близько 50% населення. Вже до кінця XIX століття кількість євреїв у Мостиськах сягнула 2,5 тис. осіб - 60% усіх жителів. Вони займали провідні позиції в торгівлі і становили більшість професій, таких як: кравець, кушнір, тесляр, скляр або м'ясник.

У 1931 році в Мостиську проживало 2328 євреїв. У міжвоєнний період сіонізм домінував у місцевому політичному житті. Безсумнівно, цьому сприяло погіршення економічного становища країни та антиєврейський економічний бойкот. У вересні 1939 року радянська армія увійшла до Мостиська. Більшість

³⁹⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa, s. 693. http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_VI/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 785, 807–808.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 847.; Яворов, Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 622 – 623.; <https://sztetl.org.pl/pl/node/137704>; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000. – С. 106 – 107. – 303 с.

³⁹⁷ URL:<https://sztetl.org.pl/pl/media/105595-mosciska-zespol-pilkarski-jutrzenka-mosciska-1935>

єврейських підприємств було націоналізовано, а єврейські організації та установи закрито.

Німці окупували місто в червні 1941 року. 1 серпня 1941 року владу взяла німецька цивільна адміністрація. Мостиська була приєднана до повіту Судова Вишня, який у квітні 1942 року був включений до повіту Lemberg-Land. У місті було створено німецьку жандармську станцію, а також українську поліцію, що складалася з мешканців.

Невдовзі після початку німецької окупації міста, Мостиськами прокотилася хвиля антисемітського насильства. Були численні погроми, під час яких євреїв грабували, били та вбивали. У липні 1941 року німецька військова адміністрація наказала створити в місті Єврейську раду (юденрат). Його очолив Юлек Кац. Також була створена невелика єврейська поліція – допоміжний орган юденрату. Євреям наказали носити білі пов'язки із зіркою Давида, поставили на облік, конфіскували майно та позбавили основних прав. Їх також змушували виконувати примусові роботи.

У червні 1942 року в місті проживало близько 3,5 тис. осіб. євреїв, але серед них були й біженці, які прибули із західної та центральної Польщі восени 1939 року.

У травні 1942 року німці зібрали в Мостиську кілька сотень працездатних євреїв, а потім відправили їх до табору на вул. Яновської у Львові або до трудового табору в Якторові. З останнього місця було звільнено кількох євреїв в обмін на хабар, зібраний членами місцевого юденрату у співпраці з подібними установами з сусідніх міст.

Наприкінці літа 1942 року в Мостиськах було створено гетто відкритого типу. Туди ж переселили кілька сотень євреїв з околиць. Закритий квартал був надзвичайно переповнений; в одній кімнаті могло проживати до 15 осіб. Будинки були в занепаді, не було світла та води. В'язні знали про погіршення ситуації, оскільки до гетто надходила інформація про вбивство єврейського населення у Львові.

12 і 13 жовтня 1942 р. відбулась широкомасштабна депортація. Близько 2000 Євреїв депортували до німецько-нацистського центру знищення в Белжеці. На єврейському кладовищі було вбито близько 500 осіб. Депортації та масові злочини здійснювали підрозділи таємної поліції зі Львова за допомогою німецької жандармерії та української поліції.

«Акцію» пережило близько 1000 осіб. євреїв, в т.ч. члени юденрату та їхні родини. Кілька сотень із них втекли, щоб сховатися в цьому районі. Речі після вивезення збирали в одному місці – цінніші відправляли до Німеччини, а інші продавали серед місцевого населення за дуже низькою ціною.

Гетто ще існувало близько п'яти тижнів після акції. Багато євреїв померло там від тифу та масового голоду. В'язнів, як і раніше, вивозили на примусові роботи. Також регулярно відбувалися страти.

У грудні 1942 року всіх євреїв із Мостицького гетто переселили до Яворівського гетто, яке слугувало збірним пунктом для цієї території. Деякі померли там від голоду та хвороб, а тих, хто вижив, розстріляли у квітні 1943 р. під час ліквідації гетто в Яворові.

На початку ХХІ століття було встановлено пам'ятник, стилізований під мацеву, з написом українською та англійською мовами: «Єврейське кладовище с. Рудники та м. Мостиська. В пам'ять євреїв, які поховані тут. І тих хто загинув під час Голокосту в 1941-1945 рр.».³⁹⁸

³⁹⁸URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/992-mosciska/114-cmentarze/22416-cmentarz-zydowski-w-mosciskach-wul-wysznewa>

Немирів, 1935 р.⁴⁰⁰

Немирів – селище міського типу у Яворівському районі Львівської області. Немирів розташований за 78 км на північний захід від Львова і 18 км на північ від Яворова.

Грамотою Стефана Баторія місту в 1580 році було надане магдебурзьке право. Жителів звільнено на кілька років від податків і мит, встановлено торгові дні і право складу солі, яку привозили з прикарпатських руських жуп. Населення міста складалось із залежних тільки від короля і старости торговців, які користувались привілеєм ярмаркової торгівлі, і ремісників-євреїв, які займали торгівлю площу й володіли на правах спадкової власності будинками і садибами, розміщеними навколо базару; ремісників, зобов'язаних платити чинш від свого ремесла та під час жнив і косовиці відбувати толоку для двору, та жителів передмістя — землеробів, які нічим не відрізнялись від селян.

Місто досить швидко зростало. В другій половині XVII століття в Немирові були гродський суд, пошта, аптека. Найбільше тут проживало українців, менше – поляків і євреїв. У 1640 році побудовано єврейську синагогу, а в 1669 р. – православну церкву.

³⁹⁹ Niemierów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1886. — T. VII. – S. 94-96. // URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/94; Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. — Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1902. – Cz. 1. – t. 5. – S. 315. URL: <https://polona.pl/item-view/57ac5e74-8429-4f6f-b96b-66b0593dd461?page=13>

⁴⁰⁰ URL:<https://kresy.org.pl/8057323,foto.html?idEntity=8057194/> (дата звернення: 27.05.2023).

В XVII столітті Немирів відомий як ремісничий центр. Паперове і скляне виробництво набуло в цей час такого розвитку, що поставило місто в число найважливіших осередків українських промислів XVII століття. Були тут млин і гуральня.

З кустарних промислів Немирова важливе місце належало ткацтву. Ткачі об'єднувалися в цехи, мали свій цеховий статут, встановлений у 1624 році, а в 1758 ще раз підтверджений королем.

Зазнав Немирів лиха й від татарських наїздів, під час яких татари спустошували місто і околиці, перетворюючи поселення у згарища, забирали людей у полон і продавали у рабство. Про розміри татарських грабунків в цих місцевостях свідчить, наприклад, підрахунок ясиру, відібраного в орди, розгромленої 7 жовтня 1672 року Яном Собеським під Немировом. Тоді було визволено 12 тис. чоловіків, жінок і дітей. У пам'ять 200-ліття розгрому орди в Немирові споруджено пам'ятник, який стоїть тут і сьогодні.

На 01.01.1939 в місті проживало 3250 мешканців, з них 900 українців-грекокатоликів, 200 українців-римокатоликів, 1600 євреїв, 550 поляків, а в селі Передмістя проживало 570 мешканців, з них 520 українців-грекокатоликів, 100 українців-римокатоликів, 10 євреїв і 10 поляків⁴⁰¹.

26 вересня 1939 року з'єднання радянського 2-го кавкорпусу увійшли до міста⁴⁰². В роки Другої світової війни в Немирові було знищено значну частину будівель, а вживана під час та після війни національна політика окупаційних влад знищили єврейське та репатріювали польське населення з міста.

Немирів, 13 вересня 1939 р.⁴⁰³

⁴⁰¹ Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – с. 64-65. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf> (дата звернення: 17.05.2023).

⁴⁰² В.Бешанов. Червоний блицкриг. URL:https://chtyvo.org.ua/authors/Beshanov_Volodymyr/Chervonyi_blytskryh/

⁴⁰³ URL: <https://kresy.org.pl/10268180,foto.html?idEntity=8044991> (дата звернення: 27.05.2023).

Єврейська громада та Голокост⁴⁰⁴

Євреї з'явилися в Немирові наприкінці XVI ст., одразу отримавши численні привілеї.

У 19 столітті місто значно розвинулося і стало відомою оздоровницею. Серед його співробітників були також євреї. Вони також займалися ремеслами та торгівлею, і предмети, які вони виробляли та продавали, були дуже рідкісними, наприклад дерев'яна черепиця або решета та сітки з кінського волосу.

У єврейській громаді Немирова домінували хасидські впливи, що дуже довго залишало мало місця для розвитку будь-яких політичних чи соціальних рухів.

Євреї заселяли центр міста, де був базар, і прилеглі до нього вулиці. В їхніх руках зосереджувалася уся дрібна торгівля, ремесла, серед них було кілька лікарів; євреї працювали аптекарями і перукарями. В 1939 році їх число збільшилося за рахунок біженців з окупованої німцями польської території.

Під час Першої світової війни багато єврейських будинків було зруйновано. Також була зруйнована кам'яна синагога. Багато євреїв покинули місто в той час і більше туди не повернулися. Єврейська громада Немирова зменшилася з 1962 осіб у 1910 році до 1298 осіб.

Єврейський цвинтар у Немирові⁴⁰⁵

Мурована синагога відома з 1640 р. Існуюча збудована у 1769 р. Після Другої світової війни стояла в руїні.

У 1960-х рр. адаптована на шкільний спортзал і класи. Первісно – барокова споруда провінційного трактування. Мурована з пісковиком і цегли. Складалася з великого однарусного молитовного залу та триярусних приміщень для жінок і синагогальних потреб. Вкрита чотирисхилим дахом. Внутрішній вистрій та архітектурний декор утрачені.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Rąkowski G., Ziemia Lwowska, Pruszków 2007, ss. 152–153.; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, ss. 819, 949.; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1/2, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 891.

⁴⁰⁵ Фото © ЄСР. URL: <https://jewishheritageguide.net/uk/cemeteries/> (дата звернення: 20.05.2023).

⁴⁰⁶ Синагоги України // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1998. – Ч. 9. – С.105.

Спадщиною єврейської спільноти міста залишилося велике кладовище, розташоване при південних краях Немирова. На його території збереглося кількесот кам'яних мацев (надгробків) з XIX-XX століть.

Будівля синагоги, 2013 р.

Наприкінці вересня 1939 року Немирів було окуповане радянською владою. На той час кількість євреїв зросла приблизно до 2500 осіб, оскільки до міста стікалися біженці з інших місць.

27 червня 1941 року, німецька армія увійшла в місто. Одразу почалися контрибуції та примусові роботи.

Перша винищувальна акція відбулася в липні 1942 року. У той час німці депортували близько 800-1000 євреїв з Немирова до Рави Руської, а звідти до німецького нацистського табору знищення в Белжець. Незабаром після цього, у вересні 1942 року, євреїв,

що залишилися в Немирові, розстріляли або депортували.

Єврейський цвинтар у Немирові⁴⁰⁷

⁴⁰⁷ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/nemyriv-jewish-cemetery/>

Ринок в Нижанковичах, 1910 р. ⁴⁰⁹

Перші згадки про Краснопілля (тепер Нижанковичі) походять з 1377-1378 рр.

1408 року (за іншими джерелами 28 липня 1448⁴¹⁰) місто отримує Магдебурзьке право, а 1431 р. Владислав II Ягайло надає йому польське право.

З 1602 р. з'являються перші згадки про євреїв, які оселяються в місті.

Від 1772 р. місто входить до складу Королівства Галичини та Володимирії (Лодомерії) в Перемишльському повіті. Нижанковичі були резиденцією греко-католицького деканату.

У 1785 р. в місті було 590 греко-католиків, 361 римо-католик і 50 євреїв.

У 1793 році цар Франц II підтвердив для Нижанковичів права вільного королівського міста, а також затвердив герб містечка з зображенням оленя натуральної барви, що стоїть між двома золотими восьмикутними зірками, на блакитному тлі.

Від 1872 р. через Нижанковичі прокладена важлива залізниця, що з'єднувала Львів з Будапештом, – так звана Перша угорсько-галицька залізниця. В місті збудовано залізничну станцію «Нижанковичі».

У 1880 р. в Нижанковичах мешкає 1646 осіб, а в поблизькому поселенні Вигадів (згодом частина міста) 106 осіб. Серед них: 467 римо-католиків, 642 греко-католиків, 643 євреїв та інших.

У місті 1921 р. мешкало 1865 осіб, з них 408 євреїв.

⁴⁰⁸ Nizankowice // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa : Druk «Wiek», 1886. –Т. VII. – S. 167. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VII/167

⁴⁰⁹ URL: <https://castles.com.ua/nizankowice.html>

⁴¹⁰ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України. Серія перша (1361-1530). Ч. 1-43; ч. 44-80. [Підп. Михайло Грушевський]. «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка». 1) Рік XIV. Т. LXIII, Кн. I. V + I-46 стор. 2) Рік XIV. Т. LXIV. Кн. 2, ст. 47-94. URL: http://hrushevsky.nbu.gov.ua/cgi-bin/hrushevsky/person.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0001086

Єврейська громада⁴¹¹

Перша згадка про євреїв у Нижанковичах відноситься до 1602 р.

У 1860–96 рр. рабином тут служив Давид Геллер (1820-1896). З 1896 по 1935 рр. ці обов'язки виконував його зять Яків-Шалом Герцог (1860–1935).

У 1880 році в Нижанковичах проживало 364 євреї (21% від загальної кількості населення). До 1910 року чисельність єврейського населення досягла 669 осіб (29% від загальної чисельності). До 1921 року після закінчення Першої світової війни воно практично впало до 408 осіб (22% від загальної чисельності).

У міжвоєнний період поширилися ідеї сіоністського руху.

У 1924 році відкрито єврейську бібліотеку та драматичний гурток.

27 червня 1941 року німецькі окупанти розстріляли 16 євреїв. Решта єврейської громади була депортована до табору смерті в Белжець наприкінці липня 1942 року.

Після захоплення міста німці створили в ньому гетто для єврейського населення, яке ліквідували в кінці липня й на початку серпня 1942 р.

Від 3 листопада 1941 р. Нижанковичі у складі Перемишльського повіту Краківського дистрикту Генеральної губернії.

Між 27 липня і 3 серпня 1942 р. німці вивезли нижанковицьких євреїв до Перемишля і Добромиля. Восени євреї, котрі походили з Нижанковичів, були звідти вивезені до табору смерті в Белжець.

31 липня 1944 р. місто зайняли радянські війська.

Нижанковичі, територія єврейського цвинтаря⁴¹²

⁴¹¹Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 13: Województwo łwowskie, Warszawa 1924. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/1839-nizankowice/100-demografia/21401-demografia>

⁴¹² Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на картах 1880-х і 1939 рр. Після Другої світової війни воно було зруйноване.

Нижнє Синьовидне

Перша згадка про Нижнє Синьовидне в історичних документах від 1240 року, де зазначено, що через нього проходив давній шлях з Київської Русі до Угорщини. Офіційною датою заснування села, яке ще до 1946 року називалося Синьовидсько Нижнє, вважається 1691 рік.

Кажуть, що назва Синьовидне з'явилася від двох озер: внизу було нижнє озеро так як Нижнє Синьовидне, а зверху було Верхнє озеро так як Верхнє Синьовидне. Ось так і з'явилася назва.

Єврейська громада⁴¹³

Нижнє Синьовидне розташоване приблизно за 23 км на південний захід від Стрия. Після радянської окупації у вересні 1939 р. село вперше окупувала угорська армія в липні 1941 р. У серпні 1941 р. німці опанували селом і керували ним до липня 1944 р.

Мирослав Р. згадує: «У 1941 році зі свого дому я побачив колону, що йшла великою вулицею. Приїхала зі Сколе – 14 км. У цій колоні було чи не 150 чоловік. Були жінки з немовлятами на руках. Колону супроводжували німці. На початку і в кінці цієї колони стояла вантажівка. Вона зупинилася біля хати, де раніше жили євреї, потім повз інший будинок, де жили інші євреї, і мешканців кинули в цю колону. Біля села за сучасним рестораном Колиба розстріляли колону із 150 євреїв». За словами Мирослава Р., були три єврейські родини, які проживали в селі. (Свідок №1826, допитаний у Нижньому Синьовидному 01.09.2013).

274

Місце страти (тепер ресторан Колиба).

⁴¹³ URL: <http://yahadmap.org/en/#village/nyzhnye-synyovydyne-lviv-ukraine.629>

Новий Витків, перезахоронення О. Мишуги. 1922 р.⁴¹⁵

Село Витків виникло над річкою Бужок край стародавнього шляху, на схилах піщаних дюн, що піднімаються над заболоченою низовиною. Перша згадка про село датується 1469 роком. Люстрація 1752 року свідчить, що у містечку, яке у той час належало графу Потоцькому, навколо ринкової площі було 57 будинків. Тут відбувались торги і ярмарки. В час скасування панщини (1848 р.) у Новому Виткові нараховувалося 183 двори, 1634 мешканці. У Новому Виткові в ХІХ столітті була однокласна, пізніше - двокласна школа, а в 1903 році — чотирикласна школа з польською мовою навчання.

Вперше згадується у писемних джерелах 1469 як Витків. Пізніше виокремили 2 населених пункти, що були розділені річкою: Новий Витків і Старий Витків (нині східна частина Нового Витківа). Після 1-го поділу Польщі 1772 поселення відійшли до Австрії (від 1867 – Австро-Угорщина). Наприкінці 18 ст. Новий Витків став містечком із розвиненими торгівлею та ремеслами. Відтоді ж – у власності графа Бадені. 1800 р. проживали 739 осіб, з них 35 євреїв і 21 німець.

Жителі села пишаються тим, що тут народився їх знаменитий земляк — оперний співак Олександр Мишуга.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Енциклопедія Сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-73167>

⁴¹⁵ URL: <https://www.smartnews.com.ua/v-novomu-vytkovi-vshanuvaly-pamyat-vydatnogo-opernogo-spivaka-oleksandra-myshugy/>

⁴¹⁶ Серед найвидатніших оперних співаків минулого особливе місце належить Олександрю Мишугі. Відомий тенор народився 7 червня 1853 р. у с. Новий Витків. Тут похований і його прах. Музей Олександра Мишуги, що знаходиться в приміщенні Народного дому. Там можна дізнатися про життя та творчість Олександра Мишуги, побачити його світлини, бюст, ноти з репертуару тенора та

Єврейська громада⁴¹⁷

Євреї оселилися у Виткові Новому з початку 18 століття, а в 19 столітті їхня громада значно зростає. У 1880 році в містечку проживало 35 євреїв, що становило менше 2% населення (всіх жителів – 2014). У 1906 році їхня кількість значно зростає – на 4 тисячі жителів було 850 євреїв, тобто близько 21 відсотка.

Місцеві селяни – українці, поляки та німці – привозили до міста свій урожай та іншу сільськогосподарську продукцію, а євреї мали справу з купцями та торгівлею. Багато з них займалися також виробництвом мотузок і лляних сіток. Найбільший прибуток приносили базарні дні – щорічний ярмарок у Виткові Новому був дуже популярним в околицях.

Новий Витків, колишні єврейські будинки.⁴¹⁸

Більшість крамниць на головній вулиці міста належала євреям. У його кінці була Велика синагога, поруч мала синагога (di klojz), а навпроти ще одна (dos sztibet). Праворуч була громадська лазня. Були також два водовози, послуги яких могли дозволити собі лише заможні, а тому нечисленні євреї.

У червні 1904 року пожежа знищила єврейські будинки, синагогу та бейт-мідраш. Однак перед початком Першої світової війни єврейська громада у

ознайомитися з історією вшанування співака у його рідному селищі. Поруч з будівлею Народного дому – пам'ятник Мишугі, встановлений ще у 70-их рр. XX століття.

⁴¹⁷URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novyuy-vytkiv-jewish-cemetery/>; The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 3, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 1450-1451; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 13, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1893, s. 667.; http://dir.icm.edu.pl/pl/Slovník_geograficzny/Tom_XIII/; The Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945, t. II A, red. Geoffrey P. Megargee, s. 818, 830.; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/995-witkow-nowy/99-historia-spolecznosci/138246-historia-spolecznosci>

⁴¹⁸URL: <https://castles.com.ua/wytkow.html>

Виткові Новому була відбудована, хоча російська окупація та козацьке грабiжництво залишили свій вiдбиток.

У мiжвоєнний перiод Виткiв Новий був чистим i гарним мiстом, але умови життя були дуже примiтивними. Населення страждало вiд вiдсутностi електрики, туалетiв i водопроводу в будинках. Тим не менш, до Першiй свiтової вiйни мiсто було столицею рєгiону, адмiнiстративним i комерцiйним центром навколишнiх сiл i мало стабiльну економiчну ситуацiю. У ньому проживало кiлька заможних єврейських родин, якi вели великий бiзнес.

Пiсля Першiй свiтової вiйни синагогу вiдбудували, але економiчне життя Виткова Нового не повернулося до колишнього вигляду, у мiстi панувала бiднiсть. Євреї в основному займалися крамницею i розвiзною торгiвлюю, а також дрiбними ремеслами, багато з них працювали у виробництвi мотузок i лляних шнурiв. Вони жили в центрi мiста, а християни селилися переважно на сiльськогосподарських околицях, у будинках, оточених садами та городами. Вiдносини мiж iудеями та християнами були коректними – представники обох груп засiдали разом у мiськрадi.

У Витковi Новому було кiлька сiонiстських органiзацiй, наприклад Мiзрахi. Органiзацiї були дуже активними, влаштовували вистави, органiзовували танцювальнi вечори та всiякi культурнi заходи. Хасиди з Белза належали до меншостi, яка не мала впливу на єврейську громаду.

У 1930-х роках у Витковi Новому, як i в усiй Польщi, посилювалася антисемiтська пропаганда, яку провадили не лише поляки, а й українцi. Її результатом виявилася, серед iншого, спроба контролювати торгiвлю шляхом створення харчових, молочних, а потiм i м'ясних кооперативiв, що особливо вдарило по євреям.

На початку Другої свiтової вiйни хвиля бiженцiв хлинула iз заходу, приносячи жахливi новини про нацистські звiрства, хоча Виткiв залишався пiд радянською окупацiєю першi два роки вiйни. Життєве становище євреїв, основним джерелом доходiв яких була торгiвля, значно погiршилося, але вони опинилися в нових обставинах – бiльшiсть з них стала працювати на громадських чи державних посадах.

Наприкiнцi (23 або 25) червня 1941 року до мiста увiйшли нiмцi, а невдовзi була створена українська мiлiцiя. Вiдразу почалося переслiдування єврейського населення, яке перелякане i зневірене ховалося по своїх будинках. З самого початку на євреїв полювали, iхнє майно викрадали, об'єднували в робочi групи i вiдправляли на каторжнi роботи в мiсто, здебiльшого на будiвництво та ремонт дорiг

Влiтку 1941 року окупацiйна влада наказала створити в мiстi Єврейську раду (юденрат) у складi п'яти осiб. Вона пiдпорядковувалося мiсцевiй радi в Радеховi. Також була створена єврейська полiцiя – допомiжний орган юденрату. Євреям було наказано носити бiлi пов'язки з синьою зiркою Давида на руках. Їм було заборонено виходити з квартир i мати контакти з християнською громадою.

У груднi 1941 року був виданий наказ, згiдно з яким євреї повиннi позбутися всього хутра. Їхнi цiнностi, золото i сiббло, були давно пограбованi.

Невдовзі проблеми з пошуком їжі виявилися настільки великими, що євреї самі почали позбуватися цінних речей та інших предметів.

15 серпня 1942 року в Сокалі було створено гетто.

У ніч на 16 вересня 1942 року там відбулася ліквідаційна операція, під час якої близько 1800 євреїв було перевезено до центру знищення в Белжець.

На початку жовтня 1942 р. в Радехові також було створено гетто, куди переселили групу євреїв з Виткова Нового.

З 22 по 24 жовтня євреїв із Радехова, Лопатина, Тартакова, Великих Мостів та Виткова Нового перевезли до гетто в Сокаль – загалом близько 3500 осіб. 28 жовтня 1942 року була проведена ще одна ліквідаційна акція, в результаті якої близько 60 євреїв було вбито на місці, а близько 2000 було перевезено до центру знищення в Белжець. У березні 1943 року останніх, хто залишився в місті, депортували в Белжець.

27 травня 1943 року німці остаточно ліквідували гетто в Сокалі, а решту 4000 євреїв перевезли до центру знищення в Белжець. Лише одиниці залишилися в живих, переховуючись у криївках, які потім таємно покинули місто. З червня 1943 року деякі з них переховувалися в лісі поблизу Виткова Нового, яким допомагали кілька християн з околиць, аж до звільнення в 1944 році.

Новий Витків, єврейський цвинтар⁴¹⁹

⁴¹⁹Точний час заснування цвинтаря невідомий. Вперше він зустрічається на 3-му військовому огляді Австро-Угорської імперії 1880-х років. URL:<https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novyuy-vytkiv-jewish-cemetery/>

Нове Місто, костел св. Мартина. 2015 р.⁴²¹

Перша письмова згадка про Нове Місто міститься в грамоті галицького князя Льва Даниловича за 1301 рік, за іншими джерелами – 1361 рік.⁴²²

Про те, що територія села була заселена віддавна, свідчить знахідка (1871 рік) римських монет IV століття (зберігаються у Краківському археологічному музеї).

У 1463 році Нове Місто отримало Магдебурзьке право. Наприкінці XV століття власником Нового Міста був Грицько (Ян Хрицько) з роду Бибельських гербу Корчак.

На кінець XVIII – середину XIX століття Нове Місто було достатньо розвинуте, про що свідчить акційний збір, який воно здавало – він був більший ніж в м. Добромиль.

1872 року біля містечка прокладена залізниця, що з'єднувала Львів і Перемишль з Будапештом, так звана Перша угорсько-галицька залізниця.

Наприкінці XIX століття в містечку мешкало 1000 осіб, серед яких більшу частину складали поляки, інші – євреї та українці.

⁴²⁰Nowe Miasto Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. VII: Netrebka – Perepiat, Warszawa 1886, s. 227. http://dir.icm.edu.pl/pl/Sownik_geograficzny/Tom_VII/227

⁴²¹URL: <https://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=alvlv&p=lvssnmr&l=u>; Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. – Kraków, 1995. – Т. 3.

⁴²²Олег Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004 – 1285 с. http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_kupchynskuj_akty/e_dzherela_kupchynskuj_akty.pdf

У середині ХІХ століття власником табличного маєтку Нове Місто та Нове Місто Посада був Каєтан Гужковський⁴²³.

Статус міста було втрачено після Першої світової війни⁴²⁴, а права міста втрачено внаслідок адміністративної реформи 1933/34 років.

Єврейська громада⁴²⁵

У 1921 році в селі мешкало 794 особи, серед них 259 євреїв. Під час другої світової війни німці створили в ньому гетто для єврейського населення. Восени 1942 року місцеві євреї були депортовані до окупованої Польщі у табір смерті Белжець – одного з чотирьох таборів, створених у межах так званої «операції Райнгард».

Синагога в Новому Місті – ймовірно заснована в середині ХІХ ст., разом із заснуванням незалежної єврейської громади. Була зруйнована під час Другої світової війни. Після війни не відновлювалася⁴²⁶.

Нове Місто, територія єврейського цвинтаря⁴²⁷

⁴²³ Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicyi i Lodomeryi jakoteż w wielkim księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem, pod względem politycznej i sądowej organizacyi kraju wraz z dokładnem oznaczeniem parafii, poczt i właścicieli tabularnych, ułożony porządkiem abecadłowym <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/268083?id=268083>

⁴²⁴ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej – Tom XIII – Województwo Lwowskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014969

⁴²⁵ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/nove-misto-jewish-cemetery/>

⁴²⁶ zobacz stronę Żydowskiego Instytutu Historycznego poświęconą Nowemu Miastu. URL: <https://web.archive.org/web/20120705004059/http://www.jewishinstitute.org.pl/pl/gminy/miasto/829.html>

⁴²⁷ Відомості про заснування цвинтаря невідомі, але воно позначене на карті 1880-х років. Зруйновано у 1950-х роках. Єврейський цвинтар – ймовірно, він був заснований після заснування незалежної єврейської громади в Нове-Місто в середині 19 століття, хоча точна дата невідома.

Новий Яричів, ринок. 1904 р.⁴²⁹

Перша писемна згадка під назвою Яричів належить до 1370 р. Від 1563 року містечко відоме під сучасною назвою. 1618 р. польський король Сигізмунд III Ваза подарував Новий Яричів канцлеру коронному і гетьману великому коронному С. Жолкевському. Отримав магдебурзьке право в містечку 2 рази на рік проводились ярмарки, а раз на тиждень – торги. В 1695 р. Новий Яричів зазнав спустошливого нападу татар.

Після 1-го поділу Польщі 1772 р. відійшов до Австрії (від 1867 р. – Австро-Угорщина).

Після розпаду Австро-Угорщини (1918) – у складі Західноукраїнської Народної Республіки. 1919-1939 рр. належав Польщі.

Від 1939 – у складі УРСР.

⁴²⁸Jaryczów Nowy, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 463. http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/463 ; Jaryczów Stary, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. III: Haag – Kępy, Warszawa 1882, s. 464. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/464; Michał Baliński, Tymoteusz Lipiński: Jaryczów. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, i statystycznym. T. 2. Cz. 2. Warszawa, 1845, s. 607. URL: <https://polona.pl/item-view/77d301fd-a090-4110-b173-41b6e8bfcfb8?page=34>; Данилюк Ю.З., Дмитрук В.І. НОВИЙ ЯРИЧІВ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Novyj_Yarychiv_sm

⁴²⁹ URL: <https://castles.com.ua/ny.html>

На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр., наприкінці червня 1941 р., окупований Новий Яричів увійшов до складу Генеральної губернії. У липні 1944 р. звільнений військами Першого Українського фронту.

Єврейська громада і Голокост⁴³⁰

Перші євреї з'явилися в Новому Яричеві в 1577 році. У 1628 році в міських книгах зазначено, що в місті не було євреїв, які б не платили податки. Євреї розвинули в Яричеві промисловість декоративних поясів, ткацьку промисловість.

У XVIII столітті євреї були економічно активні переважно у сфері ремесел. У 1822–1837 роках рабином у Новому Яричеві служив лідер хасидів рабин Шалом Галеві Розенфельд (1800–1851), відомий як «Вундеркінд Рави».

Наприкінці XIX століття тут діяли синагога, навчальний заклад.

Синагога в Новому Яричеві, 1910 р.⁴³¹

Велика пожежа 1872 року залишила 2000 євреїв без «даху над головою». Згоріло майже все місто, особливо єврейська частина. Місто повільно відбудовувалося, коли почалася Перша світова війна. Російські війська пограбували та спалили єврейські будинки. Через скупченість і погані санітарні

⁴³⁰ Destruction of Jaryczow: Memorial Book to the Martyrs of Jarczow and Surroundings (Novyy Yarichiv, Ukraine) – Знищення Яричева: Книга Пам'яті мучеників з Яричева і околиць URL: https://www.jewishgen.org/yizkor/Novyy_Yarichev/novyuy_yarчев.html; URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novyuy-yarichiv-jewish-cemetery/>

⁴³¹ URL: <http://www.parafiajaryczow.com/parafia-jaryczow-11541>

умови єврейське населення спустошили хвороби. Більшість євреїв виїхали до Львова та інших великих міст Австрійської імперії або до Америки.

У 1890 році єврейське населення налічувало 1168 осіб (40% від загальної чисельності) і досягло 1608 осіб, приблизно половини від загальної чисельності, до 1910 року. У післявоєнний період воно зменшилося до 926 (43% від загальної чисельності) в 1921 році.

Польська влада відновила якусь подобу миру та спокою, але місто так і не відновило свого колишнього економічного статусу. Більшість євреїв, які покинули місто під час або відразу після війни, ніколи не повернулися до Нового Яричева. Перед Першою світовою війною єврейське населення налічувало близько 600 сімей. Після війни відбувся невеликий спад.

У 1930-х роках у Новому Яричеві був центр хасидського двору нащадка Баал Шем-Това Шмуеля Гуцмана (1902–1970).

Євреї Нового Яричева були дуже побожними; більшість були послідовниками бельцівського рабина. Офіційним рабином міста був рабин Пінхас Житомир, але в місті було ще кілька рабинів.

«Коли я говорю про Яричев, я, звичайно, маю на увазі район ринку, оточений єврейськими будинками, які утворювали цілі вулиці. Тут розташовувалися євреї-комірники з довгими бородами й кучерями, у великих чорних оксамитових капелюхах і довгих чорних пальтах, які продавали свої товари. У бічних вулицях єврейські жінки були зайняті приготуванням їжі, випіканням, прибиранням і шиттям, як і личить єврейським дочкам. Пахощі єврейської кухні пронизували повітря на вулицях. З відчинених вікон майстерень, де працювали євреї-кравці, шевці, швачки, прядильники, лунали веселі й сумні єврейські мелодії. З інших місць переважали співи вивчення Тори, особливо співи, використані під час вивчення Талмуду».

На початку війни, у 1939 році, на 5700 день Йом Кіпур, радянські війська увійшли в місто. Вони конфіскували магазини та будинки заможних євреїв, але не накладали жодних повинностей на місцеве єврейське населення. Однак єврейських біженців із заходу в 1940 році радянська влада переправила в Росію.

Після початку війни між Німеччиною та СРСР Новий Яричев був завойований німецькою армією. Це сталося на початку липня 1941 р. Невдовзі німці ув'язнили близько 30 євреїв (очевидно як заручників), яких поступово звільнили в обмін на викуп. Німці також змусили всіх євреїв носити нарукавну пов'язку із символом зірки Давида та запропонувати давати щодня 100 молодих людей для примусових робіт у місті. У першій половині липня німці заарештували 13-14 відомих євреїв і розстріляли їх за містом.

Раніше німці сформували місцевий юденрат і єврейську поліцію. Головою юденрату вони призначили молодого єврея Ізраїля Індіка, сина багатого торговця лісом, але під час згаданої страти його застрелили. Юденрат був змушений сплачувати значні штрафи та регулярно дарувати вироби та цінності, які вони вимагали від заможних євреїв. Юденрат також був змушений постачати робочі бригади, які організовувалися з бідних євреїв. Багаті платили, щоб їх не включали, і гроші використовували для оплати праці робітників і забезпечення їх невеликою кількістю їжі.

Багатьом єврейським ремісникам пощастило більше. Вони працювали на різних заводах і в установах, отримували за роботу платню, а іноді й продуктові пайки чи обіди. Деяким із них (наприклад, збирачам брухту та сміття чи покупцям шкіри) було дозволено пересуватися для виконання роботи, зокрема заїжджати у міста.

У перші місяці окупації німці спалили синагогу та навчальний зал. Восени 1941 року почали захоплювати молодих хлопців, яких відправляли у табори, де були жахливі умови життя. Схоже, що керівники виправно-трудових таборів (особливо у Винниках) вимагали від юденрату забезпечити в'язнів їжею, хоча не було ніякої впевненості, що вони справді отримали їжу.

Були й інші укази. Євреям було заборонено залишати місто.

Операція «Рейнхардт»⁴³²

Навесні 1942 року в Новому Яричеві відбулися облави. Молодих євреїв відправляли до трудових таборів, неприцездатних – до табору смерті в Белжець.

Гетто було створено (за різними даними) у жовтні, листопаді чи грудні 1942 року. Туди збирали євреїв з Яричева та навколишніх сіл: Борщовиць, Руданець, Кукезів, Пікуткович та Старого Яричева. В Новому Яричеві також поселили невеликі групи євреїв із сусідніх міст, де не було створено гетто. У результаті цих переселень у гетто було зібрано близько 2500 осіб.

Мешканцям гетто не дозволяли купувати продукти харчування. Їм дозволялося користуватися міськими колодязями лише годину на день. Жахливі умови життя в гетто спричинили епідемію тифу. Можливо, саме вона прискорила рішення про ліквідацію гетто. Це сталося 15 і 16 січня 1943 року, коли SiPo⁴³³ (поліція безпеки) зі Львова за підтримки німецької жандармерії розстріляли всіх мешканців – близько 1570 осіб у лісі та близько 1000 на єврейському кладовищі. 18 січня на місцевому кладовищі було вбито євреїв, знайдених у схованках у гетто, в лісі чи в християнських будинках.

Наприкінці 1943 року в Яричеві Новому проводилися акції в рамках «Акції 1005», метою якої було «замітання» слідів нацистських злочинів: тіла вбитих викопували і спалювали.

У лісі поблизу Нового Яричева, на місці масових розстрілів, стоїть пам'ятник жертвам фашизму.

⁴³² Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

⁴³³ Поліція безпеки Третій Рейху, *Sicherheitspolizei* (англ. *Security Police*), часто скорочений як SiPo, був терміном, який використовувався в Німеччині для поліції безпеки. У нацистську еру це стосувалося державних політичних і кримінальних органів безпеки. Він був створений об'єднаними силами Гестапо (таємної державної поліції) і *Kriminalpolizei* (кримінальної поліції; Kripo) між 1936 і 1939 роками. Як офіційне агентство SiPo було включено до Головного управління безпеки Рейху (RSHA) у 1939 році, але цей термін неофіційно використовувався до кінця Другої світової війни в Європі.

Жителі Балківців, частини Нових Стрілищ. 1899 р.⁴³⁵

Раніші назви населеного пункту – «Стршеліска Нове», «Нові Стріличі».

1513 року поселення отримало привілей на проведення ярмарку та тижневих торгів, 1524 р. – на будівництво моста.

24 квітня 1662 року місто як ділична власність жидачівського старости Станіслава Яна Яблоновського отримало права на проведення ярмарку двічі на рік.

Навіть коли ратуша діяла і міський статус сумнівів у владців не викликав, Нові Стрілища були по-сільському вкорінені в землю. У передмісті ділянки з грядками були практично в усіх кам'яниць. А от вже всередині міських валів стояли лише магістрат та 72 будинки без садків/городів. Всі належали синам Ізраїлю. Українці селились на передмістях. Ще в містечку був панський фільварок, 4 заїзди для купців та 9 винниць: 8 іудейських та одна панська.

⁴³⁴ Strzeliska Nowe // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1890. — T. XI. — S. 463. (пол.).— S. 463. (пол.). http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/463; Wschód: Lwów, Stanisławów, Tarnopol: życie miast i wsi województw południowo-wschodnich. R.4, 1939, nr 112. <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/922337/edition/885531/content>

⁴³⁵ URL: <https://castles.com.ua/novistrilyska.html>

Єврейська громада⁴³⁶

Інформації про заснування цвинтаря немає, але він діяв у 1820-х роках. У 1880-х роках позначено на карті.

Євреї почали селитися в Нові Стрілища в другій половині XVII століття. З середини XIX століття впливовою була течія белзьких хасидів. До 1900 року чисельність єврейського населення досягла 1597 осіб (60% від загальної чисельності). До 1921 року воно зменшилося до 771 після великої пожежі 1913 року та Першої світової війни. Створення організації «Reshima leumit», яка включала як сіоністів, так і хасидів, дозволило сіоністам взяти на себе керівництво громадою. Бейтар та інші сіоністські організації діяли в міжвоєнний період.

На початку серпня 1942 року всю єврейську громаду Нових Стрілищ, 1252 особи, було депортовано до Бібрки. Тих, хто там не був страчений, депортували до табору смерті в Белжець.

Нові Стрілища, будівля синагоги. 1998 р.⁴³⁷

Цвинтар

Інформації про заснування цвинтаря немає, але він діяв у 1820-х роках. У 1880-х роках позначено на карті.

Останнє відоме хасидське поховання було 1940 року. Жодне інше місто чи село не використовувало це кладовище.

Приблизний розмір цвинтаря до Другої світової війни становив 2,25 га, а зараз – 1,05 га. Від 1 до 20 звичайних надгробків не в початковому місці. Місцезнаходження вилучених мацев невідоме. На кладовищі немає відомих братських могил.

⁴³⁶ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novi-strilyshcha-jewish-cemetery/>

⁴³⁷ Center for Jewish Art, Photographer: Lukin, Benjamin. URL: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=15599>

Межі цвинтаря тепер менші, ніж у 1939 році, через нові дороги та сільське господарство.

Під час Другої світової війни кладовище було сплюндровано.

Технічного обслуговування зараз немає.

Нові Стрілища, єврейський цвинтар.⁴³⁸

⁴³⁸ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/novi-strilyshcha-jewish-cemetery/>

Олеський замок, 1918-1939 рр.⁴⁴⁰

Олесько – одне з найдавніших міст Львівщини, славне своїм замком і традиційно зване «колискою польських королів» – Яна III Собеського та Михайла Корибута-Вишневецького. Перша письмова згадка про місто датується 1366 р.⁴⁴¹ Тоді польський король Казимир III разом Володимиром, Луцьком та іншими містами захопив й Олесько. У 1441 р. місто отримало магдебурзьке право, а у 1687 р. – його поновлення. Олесько завжди мало

⁴³⁹ Ł. Jewuła, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013; „Дрогобицький краєзнавчий збірник” 2000, вип. 4, с. 348–350; М. А. Андрощук, Я. Р. Дашкевич, Олесько, у: *Історія міст і сіл Української РСР, Львівська область*, Київ 1968, с. 193–198; Б. Возницький, Олеський замок, Львів 1978; Ю.З. Данилюк, В.І. Дмитрук, Олесько, у: *Енциклопедія історії України*, Київ 2010, с. 583; О. Мацюк, *Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997, с. 43–50; Олеський замок. Путівник, Львів 1981; Олеський замок, „Галицька брама” 2000, № 72 (грудень); Олесько, „Галицька брама” 2005, № 10–12 (130–132); S. Barącz, *Kronika Oleska*, „Towarzystwo duchowieństwa katolickiego”, t. 1, Tarnopol 1864, s. 398–504; W. Bukowski, *Sienieński (Oleski) Jan z Sienna i Oleska h. Dębno (zm. między 1510 a 1513)*, „Polski Słownik Biograficzny” 1996, t. XXXVII/2, z. 153, s. 180; Долиновський В. Соціально-професійна структура міщан Олеска на підставі інвентаря будинків 1789 р. // *Галицькі міста в епоху політично-суспільних змін у Центрально-Східній Європі XVIII-XIX століть* // Збірник наукових праць під редакцією Томаша Карголя, Богдани Петришак і Кшиштофа Слюсарка. – Краків. – Львів. – 2018.

⁴⁴⁰URL:<https://photo-lviv.in.ua/olesko-na-foto-1910-1940-kh-rokiv//> (дата звернення 17.02. 2023).

⁴⁴¹ Вважається, що тоді в місті вже існував замок, заснований у XIII ст. В деяких працях Олесько згадується ще у 1327 р. як оборонний центр із замком. Конкретну і першу достовірну згадку про замок зустрічаємо під 1390 р., коли папа Боніфаций IX подарував його Галицькому католицькому єпископові (О. Мацюк, *Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні*, Львів 1997, с. 43–44).

стратегічне значення, а відтак було об'єктом збройної боротьби різних політичних угруповань і часто переходило з рук у руки. З середини XV ст. до XVIII ст. його власниками були найбільші шляхетські та магнатські роди: Жолкевських, Даниловичів, Конєцпольських, Собеських, Вишневецьких, Жевуських. За цей час місто переживало періоди піднесення та занепаду. Замок із середньовічної фортеці перетворено на палац у стилі ренесансу, а потім і на королівську резиденцію. У другій половині XVIII ст. почався черговий занепад міста. Більшість родинних цінностей тоді перевезено Жевуськими до замку у Підгірцях, а заснований монастир капуцинів у 1785–1788 рр. використовувався австрійським урядом, як військовий госпіталь. Численні борги родини призвели до застави маєтків та їхнього продажу.

У 1788–1789 рр. як адміністратор маєтків «massy całej Państwa Oleskiego kurator i sekwestrator» згадується вельможний Теодор Горський⁴⁴², а у 1796 р. місто отримує нових власників – шляхтичів Зелінських⁴⁴³.

Станом на 1785–1787 рр. в Олеську налічувалося 400 будинків⁴⁴⁴. Згідно з даними книги обмірів Йосифінської метрики, загальна кількість будинків у місті становила 448 об'єктів (будинків, халуп, винниць та ін.)⁴⁴⁵. До самого інвентаря вписано 127 конскрипційних номерів оподаткованих будинків⁴⁴⁶, закріплених за 123 власниками (серед них 4 особи фігурували як співвласники, ще 6 осіб володіли майном у різних частинах міста). У їхніх руках на той час було зафіксовано 159 об'єктів нерухомості (за підставу беремо будівлю як окрему одиницю разом з іншими приналежними до неї приміщеннями).

Свою нерухомість в Олеську мали також єврейський кагал та оплачувані ним троє вчителів та одна вчителька (szkolniki oraz szkolniczka) єврейської школи (№ топогр. 26)⁴⁴⁷.

Загалом станом на 1785 р. в Олеську налічувалося 1979 мешканців: 1604 християн та 375 євреїв.⁴⁴⁸ За іншими даними, статистика населення у цьому ж році виглядала так: із 1838 мешканців 370 осіб були католиками, 1129 – уніатами, 339 – євреями.⁴⁴⁹

⁴⁴² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 19 (Йосифінська метрика), оп. XVIII, спр. 149, арк. 112; ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 18, спр. 1578, арк. 1 зв.

⁴⁴³ Тоді Олесько та кілька навколишніх сіл (Северинка, Чехи і Чижки) були виставлені на аукціон і куплені Александром Зелінським, підкоморієм нурським (Olesko, у: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wyd. pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. VII, Warszawa 1886. – s. 469).

⁴⁴⁴ ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 88, спр. 188, арк. 32; Ł. Jewuła, Galicyjskie miasta..., s. 2.

⁴⁴⁵ ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. XVIII, спр. 149, арк. 3–104.

⁴⁴⁶ № 200 фігурує два рази для двох власників, не означені як співвласники.

⁴⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 19, оп. XVIII, спр. 149, арк. 4.

⁴⁴⁸ ЦДІАЛ України, ф. 146, оп. 88, спр. 188, арк. 32

⁴⁴⁹ Z. Budzyński, Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku, t. 1: Statystyka wyznaniowa i etniczna, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 206

У 1799 р. населення Олеська складало 2038 мешканців, 1807 р. – 1739, 1808 р. – 1792, 1816 р. – 1866, 1824 р. – 2168.⁴⁵⁰

Єврейська спільнота⁴⁵¹

Перша згадка про євреїв в Олесько відноситься до початку 16 ст. 1579 р., під час татарського набігу на Олесько, загинуло 38 євреїв.

У 1608 р. в Олесько була синагога, пізніше, в 17 ст. була збудована ще одна дерев'яна синагога.

У 1-й половині 18 ст. рабином Олесько був Яків Шор, 1748 р. рабином став його брат Мойше, потім – Носн-Ноте Ланда. У 18 ст. в Олеську проходили з'їзди представників єврейських громад Руського та Брацлавського воєводств.

У 1850 р. н. Ханох Генех Майєр, зять Ребе Шолома Рокеаха з Белза, заснував в Олесько хасидську династію. У 1884 р. династію очолив його брат Іцхок, потім зять останнього Арон Менахем Мендл Ейхенштейн. Сучасна резиденція Олескер ребе знаходиться в Брукліні, Нью-Йорк.

У 1880 р. в Олесько проживало 724 євреї – 23% від всього населення містечка.

Євреї в Олесько, початок 20 ст.

⁴⁵⁰ Ł. Jewuła, *Galicyskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013. – s. 216; Kumor, B. (1980). *Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. (dokończenie)*. *Przeszłość Demograficzna Polski*, s. 160

⁴⁵¹ <https://myshtetl.org/lvovskaja/olesko.html>

Серед основних занять єврейського населення Олесько переважали дрібна торгівля та ремесла, кілька сімей займалися сільським господарством.

У 1882 р. євреями було засновано кредитний банк.

У 1901 за сприянням барона Гірша засновано єврейську школу. У 1909 році в Олесько було відкрито єврейське училище віденського "Israelitische Alliance", але через протидію хасидського цадика кілька разів закривалося. У 1912 р. у ньому було лише 20 учнів.

На поч. 20 ст. в Олесько діяли відділення сіоністських організацій «Бар Кохба» та Мізрахі.

У 1910 р. у містечку проживало 832 євреї (20,5%).

У 1920–30-х роках. в Олесько діяли відділення різних єврейських партій та організацій. У 1928-34 рр. функціонувала каса взаємодопомоги.

Станом на 1935 р. тут мешкало 738 євреїв.

Влітку 1941 року Олесько зайняли частини вермахту. 29 серпня 1942 р. більшість євреїв Олесько (бл. 400 чол.) було депортовано до табору смерті Белжець.

В травні 1942 р. в Олесько був створений (у приміщенні монастиря), табір примусової праці для євреїв, куди зібрали 450 осіб. В'язні працювали на будівництві шляху Львів-Броди. У червні 1942 р. всі вони були вивезені на Білу Гору і розстріляні.⁴⁵²

6 березня 1943 року в Олесько було створено єврейський робітничий табір (бл. 150 чол.), ліквідований у червні 1943 р.

Синагога, цвинтар

Мало хто знає, та поруч з одним з найвідоміших замків України в Олесько є ще одна історична пам'ятка – синагога. Споруджена у другій половині XVIII ст., за іншими даними – на початку XIX ст. в стилі класицизму. За радянської влади приміщення синагоги використовували як склад та інше господарське приміщення. Деякі вікна були замуровані і дверей стало більше, подекуди були пробиті нові. Будівля руйнується і заростає рослинністю, вікна розбиті, а дах завалюється. Синагога в Олесько належить до пам'ятників єврейської культури України. Вона перебуває в стані руйнування і вимагає проведення термінових реставраційних робіт.

Єврейський цвинтар розташований між селищем Олесько і селом Павлики, на в'їзді у Олесько з боку Львова. Його нова огорожа, виконана у вигляді семисвічників, межує з автодорогою. Цвинтар займає територію 0.9га, витягнута з півночі на південь. Вхід з півдня, з боку автодороги, зі сходу територія обмежена бічною вулицею, а з півночі межують приватні будівлі. Більшість території цвинтаря являє собою невисокий, пологий пагорб, порослий густими чагарниками. Де-не-де ще можна побачити кілька плитмацев, проте назагал майже всі вони були забрані та використані у якості будівельних матеріалів. На вершину пагорба веде доріжка, там встановлена невелика пам'ятна каплиця, зведена уже в наші часи.

⁴⁵² ЗДАХО, опис 57/4, спр.235, В1.7; ДАЛО, опис П-3/1, спр.279, В1.40

Синагога в Олесько

Пам'ятна каплиця на єврейському цвинтарі в Олесько

Перемишляни. Будинок міської адміністрації. 1910-1938рр.

Містечко за 50 км на південний схід від Львова. Перша згадка про містечко датується 1437 р. 1623 р. воно отримало магдебурзьке право.

Французький посол та мандрівник, фриз за походженням, Ульріх фон Вердум⁴⁵⁴, який побував у Перемишлянах у 1671 р., описує його як доволі поважну фортецю.⁴⁵⁵ Тоді місто належало роду Сенявських. 1728 та 1733 рр. магдебурзьке право ще раз підтверджується власниками міста.

⁴⁵³ Тарас Возняк. «Перемишляни» // Незалежний культурологічний часопис «І». № 48. – 2010. – С.165-168.; Liske X. Cudzoziemcy w Polsc. - Lwow, 1876.

⁴⁵⁴ «Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670-1672 через Королівство Польське...» – так називаються записки німецького мандрівника Ульріха фон Вердума. У них він навів описи багатьох міст і сіл України, подав цікаві дані про історичну географію Холмщини, Галичини та Поділля, про дипломатію Яна III Собеського, його відносини з гетьманом Петром Дорошенком і татарами в ході осінньої кампанії 1671 року. Загалом Вердум здійснив по Україні чотири окремі подорожі: половину грудня 1670 р. він роз'їжджав навколо Львова, а потім через Жовкву повернувся назад, до Польщі; в квітні того самого року він здійснив тижневу поїздку через Яворів до Янова; третя подорож – в складі військової експедиції тривала з 11 липня до 30 серпня 1671 р. і пролягала Галичиною та Поділлям. Почалась вона у Львові і закінчилася в м. Барі де Вердум провів увесь вересень; з 4 листопада мандрівник знову вирушив у поїздку, що тривала без перерви понад п'ять місяців і закінчилася у Львові 20 лютого 1672 р.

⁴⁵⁵ фон Вердум У. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське. – Жовтень, 1983 р., № 9, с. 84 – 99; № 10, с. 89 – 105.

Коли місто перейшло під австрійське правління, то 1771 р. у ньому було 198 дворів, ринкова площа та неодмінна ратуша. У 1880 р. у Перемишлянах мешкало 2 262 євреїв, які склали 61,9% населення міста. 1910 р. місто практично згоріло. У 1921 р. у Перемишлянах було тільки 2 051 мешканців-євреїв, які склали 50,1% населення міста. Для порівняння, напередодні I Світової війни їх було 2 950.

Після Першої світової війни Перемишляни увійшли до складу Польщі. 1939 року місто увійшло до складу Радянської України.

Єврейська громада⁴⁵⁶

Перша згадка про євреїв у Перемишлянах належить до 1581 року. У 1842 р. у Перемишлянах було відкрито єврейську лікарню. 1875 р. виникло перше в Галичині «Колонізаційне суспільство», метою якого було сприяння переселенню євреїв до Ерец Ісроеля.

Синагога, 1930 р. Спалена нацистами у липні 1941 року.⁴⁵⁷

Основними заняттями єврейського населення Перемишлян о 19 – поч. 20 ст. були торгівля та ремесла (шевське, шкіряне).

У 1865 р. у Перемишлянах проживало 2200 євреїв, у 1890 р. – 2706 (63,3% від усього населення).

У Перемишлянах була своя Перемишлянська хасидська династія. Вона провадила велику освітню працю. З відомих хасидських учителів варто згадати раббі Маєрла з Перемишлян (Rabbi Meyer'l mi-Premishlan, Tzadakkim Маєр

⁴⁵⁶ URL: <https://myshtetl.org/lvovskaja/peremyshliany.html>

⁴⁵⁷ URL: <http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1736>

Premyshlayner). Раббі Маєр'л провадив у Перемишлянах відому теологічну школу.

Рабином Перемишлян з 1890 р. був Шмая Штайнберг.

У 1900 р. у місті проживали 2934 євреї – 61,8% від усього населення.

У 1902 р. в Перемишлянах було створено сіоністську організацію «Ціон», 1907 працювала школа «Га-Тіква».

1920 – 30-х роках у Перемишлянах діяли відділення різних єврейських партій та організацій, виходили газети на ідиші та івриті.

У 1921 р. тут мешкав 2051 євреї – 50,1%.

Перемишляни, Оель на єврейському цвинтарі.

У 1925 р. було створено товариство взаємного кредиту, 1929 р. – каса взаємодопомоги. У 1930-х роках. працювала школа мережі "Тарбут", 1931 р. у Перемишлянах проживало 2322 євреї.

На частково збереженому кіркуті можна побачити до 20 відносно збережених мацев. У 1998 р. послідовники перемишлянського хасидизму відновили на перемишлянському кіркуті могилу цадика Маєр'ла з Перемишлян. Цвинтар розміщений у західній частині міста на вул. І. Франка, коло вул. Квітневої, 1.

Друга світова війна та Голокост⁴⁵⁸

У середині вересня 1939 р. до Перемишлян увійшли частини вермахту. Через кілька днів Перемишляни були передані під контроль частин Червоної армії. Перед відходом, 20 вересня 1939 р., німецькою владою було заарештовано близько 600 євреїв, 21 вересня їх було розстріляно на березі річки Сан.

1 липня 1941 р. Перемишляни знову окупували частини вермахту. За кілька днів близько 10 євреїв було спалено у синагозі. У липні 1941 року у Перемишлянах був створений юденрат на чолі з Іцхоком Лейвандом.

5 листопада 1941 р. було розстріляно близько 400 непрацездатних євреїв, у травні 1942 р. – понад 100 євреїв.

6 листопада 1942 р. близько 2500 євреїв було депортовано до табору знищення Белжець, близько 60 хворих на тиф розстріляно на місці.

Наприкінці листопада 1942 р. до Перемишлян були депортовані євреї з Глинян, Свіржа та інших навколишніх населених пунктів. 3 грудня 1942 р. у місті існувало гетто, де містилося приблизно 3 тис. євреїв. Гетто було ліквідовано 22 травня 1943 р., коли було розстріляно понад 2 тис. євреїв. Залишився лише робочий табір – близько 50 осіб. 28 червня 1943 р. його також було ліквідовано.

Після звільнення 20 липня 1944 р. до Перемишлян повернулося кілька десятків євреїв. Сьогодні євреї тут не мешкають.

Міріам та Герман Клейнмани

⁴⁵⁸ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.;

Олександр Пагіря Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. URL:<https://web.archive.org/web/20131104042442/http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

Герман Клейнман з синами. Леопольд за фортепіано, Долько зі скрипкою

«Зранку 5 листопада 1941 року в перукарні Герша (Германа) Клейнмана на вулиці Базарній у Перемишлянах було тривожно. Тут зібралася уся його невеличка родина. Разом із ним була дружина, красуня Міріам бас Хана з Секлерів, а також сини: старший Леопольд, якого батьки кликали Польдеком, та молодший Долько. Того дня німецька окупаційна влада наказала усім єврейським чоловікам у віці від 16 до 60 років з'явитися на подвір'ї Міської приватної гімназії імені Королеви Ядвіги. Ніхто не знав мети цієї збірки. Заплакані сини Герша міцно обійняли батька, боячись його втратити. Усі сподівалися, що прощаються ненадовго, але не полишала думка: "А якщо...". Останніми словами тата, які Леопольд запам'ятав на все життя, були: "Коли б зі мною щось сталося, опікуйся мамою і Дольком"»

5 листопада 1941 р. зібрані євреї отримали лопати і були повідомлені, що їдуть на роботу. Ті, хто мав власні ремісничі майстерні, могли залишитися. Усіх інших заштовхали на вантажівки, однак ті проїхали недалеко. Зупинилися поблизу Дому "Сокола". Там сформували колону і за різними оцінками від 300 до понад 400 єврейських чоловіків рушили в напрямку лісу, що простягався за лікарнею в напрямку села Коросно. Колона приречених на смерть дісталася урочища Березина, неподалік міста. У міжвоєнний час тут любили відпочивати перемишлянські міщани. Тепер воно мало стати місцем останнього спочинку декількох сотень євреїв. Німці наказали їм копати рови, а потім по черзі розстрілювали. Чи Герман Клейнман був в першому ряді, а чи мусив чекати своєї смерті, бачачи, як відходять у засвіти приятелі,

знайомі, клієнти, що навідувалися до його перукарні? Про це ми ніколи не дізнаємося»⁴⁵⁹.

Леопольд Клейнман єдиний із сім'ї пережив Голокост. Скільки міг, опікувався матір'ю і братом. Пам'ятав про батьківське прохання... Та не вберіг... Мати загинула в таборі праці в Куровичах, а брат, з котрим вони разом звідти втекли, невдовзі був убитий у лісах поблизу Ганачівки.

Леопольд, котрий після повоєнних єврейських погромів у Польщі, змінив прізвище на Козловський, не полишив музики, яка в роки Голокосту врятувала йому життя. Протягом багатьох років керував Ансамблем пісні і танцю Краківського і Варшавського воєнних округів, був музичним директором Варшавського державного єврейського театру та Варшавського театру оперети. З початку 1990-х років відроджував клезмерські традиції в Польщі. Створив музику до прекрасного фільму Єжи Кавалеровича "Аустерія" (1983), а також консультував в музичних питаннях Стівена Спілберга, який у Кракові знімав свій фільм "Список Шиндлера". Коли переглядатимете ці кінокартини, задумайтеся, що музичний супровід міг бути іншим, коли б 80 років тому родина Клейнманів не зважилася б на цей відважний крок: Польдек мав залишитися...

Поблизу місця розстрілів у середині 1990-х встановили пам'ятний знак розстріляним перемишлянським євреям.

Напередодні 80-річчя цих трагічних подій, урочище Березина відвідала офіційна делегація німецького міста Хюрт, партнера Перемишлян, щоб віддати шану загиблим. Над лісом луною рознеслася молитва за загиблими під час Голокосту, яку промовив представник єврейської громади Олександр Назар. У місці болю і смутку зібралися німці, євреї, українці. Зібралися, щоб пережити разом.

Праведник

о.Омелян Ковч

Перемишляни відомі як місце подвижництва греко-католицького священика, блаженного отця Омеляна Ковча (1884-1944). Особистість бл. Омеляна Ковча проявилася тоді, коли до Перемишлян прийшли нацисти. Вони згромадили євреїв у синагозі, маючи намір там їх спалити. Отець Ковч, завдяки доброму знанню німецької мови, чудом відмовив їх від цього звірського наміру. Сам, з кількома парафіянами відкрив двері вже підпаленої синагоги і вивів з неї частину людей. Рятуючи євреїв, він вдавався до різних засобів – хрестив дітей, якщо про це просили їхні батьки. Розумів, що це суперечить гебрейським релігійним переконанням, однак робив, що міг. Це

⁴⁵⁹ Олег Дух "Коли б зі мною щось сталося". Розстріли перемишлянських євреїв в урочищі Березина. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-b-zi-mnoiu-shchos-stalosi-p-rozstrili-peremishlianskikh-ievreyiv-v-urochishchi-berezina/>

призвело до того, що у грудні 1942 р. Омелян Ковч був арештований нацистами і ув'язнений у Львові, у в'язниці на вул. Лонського.

Священик відмовився підписувати документ, що не буде допомагати людям, і передусім, євреям. Після тортур його перевезли до табору смерті у Майданеку. Але і тут він виконував свої душпастирські обов'язки. У листах просив, щоб його не пробували звільнити, бо його місце тут, з цими людьми.

Ось фрагмент листа Омеляна Ковча: *«Я розумію, що ви клопочетеся про моє звільнення. Але прошу вас, щоб ви нічого більше не робили у цій справі... Дякую Богові і Його милості до мене. Окрім неба, це єдине місце, у якому я хочу залишитися.*

**Пам'ятник о.Омеляну Ковчу
в Перемишлянах**

Ми всі тут рівні – поляки, жиди, українці, росіяни, латвійці, естонці. Тепер я тут єдиний священик... Тут я бачу Бога – Бога єдиного для нас всіх, не залежно від релігійних відмінностей, які є поміж нас.

Може, наші церкви і різняться між собою, але у всіх них панує Всемогутній Бог.

Коли служу службу Божу, усі моляться разом. Але чи ж Бог не розуміє всіх мов? Помирають по-різному, я ж допомагаю їм перейти через поріг смерті. Чи це не благодать для мене? Чи не є це найціннішою короною, якою міг коронувати мене наш Господь?

Щодня я тисячі разів дякую Йому за те, що він залишив мене тут. Не смію

*просити Його ні про що більше. Не розпочайте наді мною – тіштесь зі мною!».*⁴⁶⁰

У лютому 1944 р. він помер. Його тіло, разом з тілами сотень тисяч євреїв і не євреїв, спалили у крематорії Майданека. Папа Іван Павло II під час свого візиту до Львова проголосив о. Омеляна Ковча блаженным.

Єврейська Рада України присвоїла о.Ковчу звання "Праведник України", а 2009 року його визнано покровителем усіх священиків УГКЦ.

⁴⁶⁰Блаженні новомученики: Омелян Ковч / Інститут історії Церкви Українського католицького університету. URL: <http://ichistory.org.ua/2014/03/25/blazhenni-novomuchenyky-ugkts-omelyan-kovch/> (дата звернення: 19.02.2023).

Підгородці, 1945 р.⁴⁶²

Перша згадка про село датована у 1397 році як підграддя давньоруського наскельного міста-фортеці Тустані. Потім – у 1469, 1535 та 1541 роках. 1880 року налічувало понад 1300 селян, переважна більшість яких була українцями (бойками), нині ж має майже 1400 мешканців. Входило до Сколівського району, а від 2020 року – до Стрийського.

Найгучнішу славу для села Підгородці здобув свого часу звіринець, який заснував натураліст Костянтин-Станіслав Петруський. Він народився, жив і працював у цьому селі, зробивши Підгородці відомими у Європі. Родина Петруських володіла маєтками на сколівщині, до складу яких також входили села Ямельниця, Сопіт та Урич. Батько Костянтина Петруського збудував у Підгородцях гуту, вапнярку і цегельню. Також він запровадив чотири ярмарки в рік, чого не було навіть у містечку Сколе. Ним же був збудований невеличкий звіринець в селі Ямельня, опис якого не зберігся. То ж не дивно, що Костянтин ще змалку захопився природознавством. З 19-річного віку він розпочав переписку з найвідомішими зоологами Європи, зокрема з Альфредом Бремом, яка тривала до 1848 року і нараховувала 3 томи по 600 сторінок кожен. Після закінчення Болонського університету, Костянтин Петруський разом із ботаніком Олександром Завадським представляли Галичину на європейському з'їзді натуралістів у місті Відень (1832р.). Саме після цього з'їзду у

⁴⁶¹ Podhorodce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1887. — Т. VIII. — S. 398. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VIII/398; ЩУР Р.: Підгородці: сторінки історії, Львів 2000, вид. Літопис: Центр гуманітарних досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, С. 233—237. — с. 238.

⁴⁶²URL:<https://beeldbankwo2.nl/nl/beelden/detail/daab3d7a-0259-11e7-904b-d89d6717b464/media/f0df44f8-4676-a272-eac82ed723accda4?mode=detail&view=horizontal&q=Podhorodce&rows=1&page=1>